

ВІСНИК

КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Загальнодержавне періодичне видання

Виходить шість разів на рік

Засноване

19 лютого 1997 року

Свідоцтво

про державну реєстрацію
Серія КБ № 2444

Засновник:

Конституційний Суд України

Адреса: 01033, Київ-33
вул. Жиланська, 14

Видавець:

Юридична інформаційна
компанія — «Юрінком Інтер»
Шеф-редактор **В. Ковальський**

Адреса: 04209, м. Київ-209
вул. Героїв Дніпра, 31-б

Редакційна рада:

М. Козюбра
М. Костицький
П. Мартиненко
О. Мироненко
В. Німченко
В. Тихий
А. Чубар
В. Шаповал
С. Яценко

Завідувач редакційного відділу
Конституційного Суду України —
В. Тичина

Тел. 238-10-32

Відповідальний секретар —
К. Пігнаста

Тел. 238-11-54

3'2006

У НОМЕРІ

ЮРИДИЧНА НАУКА

- О. Ющик.** Проблема законності нормативних постанов Пленуму Верховного Суду України. 3

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

- В. Скомороха.** Незалежність Конституційного Суду України та її гарантії. Бюджетне фінансування як найважливіша гарантія його самостійності та незалежності 10

- М. Тесленко.** Юридична природа правової охорони конституції. 24

- С. Владиченко.** Про перспективи посилення захисту прав людини засобами конституційного правосуддя в Україні 31

Трибуна Молодого Вченого

- Л. Чуприна.** Бюджет Конституційного Суду України — одна з гарантій здійснення конституційної юрисдикції в Україні (фінансово-правовий аспект) 36

З Історії Вітчизняної Конституційної Юстиції

- О. Мироненко.** Внесок юристів Наддністрянщини та правознавців-емігрантів 20—30-х років у формування доктрини конституційного контролю 43

Міжнародні правові акти з прав людини

- Загальна декларація прав людини 69

ЮРИДИЧНА НАУКА

ПРОБЛЕМА ЗАКОННОСТІ НОРМАТИВНИХ ПОСТАНОВ
ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ

О. Ющик,

завідувач Центру теоретичних проблем законотворчості
Інституту держави і права НАН України,
кандидат юридичних наук

Повне й адекватне правове регулювання суспільних відносин — ідеал, якого прагне досягти кожна національна правова система. Однак законотворчій практиці та практиці правозастосування з давніх часів відома проблема так званих прогалин у позитивному праві, тобто відсутності закону, підзаконного акта, звичаю або прецеденту, якими регулюються певні суспільні відносини. Прогалини існують або як повна відсутність відповідного регулювання, або як неповнота існуючого правового регулювання. Обидва види прогалин є реальними, а тому потребують втручання нормотворчих органів з метою усунення шляхом прийняття необхідних нормативних положень правових актів. Якщо, скажімо, йдеться про прогалини в законі, то їх усунення є виключною прерогативою законодавчого органу. Це впливає зі змісту статті 75 та інших статей розділу IV, а також частини другої статті 6 та частини другої статті 19 Конституції України. Оскільки прогалини в праві виявляються, як правило, в процесі правозастосування, це потребує певних дій як від законодавця, так і від правозастосовних органів. Тому важливим є питання виявлення прогалин, відмежування їх від суміжних явищ у правовому регулюванні, зокрема, від нечіткості, незрозумілості юридичних норм, котрі потребують тлумачення чи роз'яснення, а не нормативної конкретизації законодавчим або іншим компетентним органом.

Наступними важливими питаннями є такі: хто має усувати прогалини в законі; в яких межах мають діяти певні органи при усуненні прогалин; які засоби при цьому використовуються?

У юридичній літературі відповідь на зазначені питання полягає у тому, що усувати прогалину в законі слід виключно шляхом додаткової законотворчості. Оскільки правова доктрина і законодавство визнають повноцінними джерелами права лише акти, що видають компетентні правотворчі органи держави, то тільки ці органи і мають усувати прогалини. Усі інші державні органи та організації, наукові установи тощо беруть участь у виявленні прогалин, однак не наділені правом їх нормотворчого усунення. А для покладення на суд обов'язку усувати прогалини в законі необхідно на ділити його відповідною компетенцією¹.

¹ Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. проф. В.С. Нерсисянца. — М., 2001. — С. 438—439.

У радянській теорії права питання про роль судової практики поставало неодноразово у зв'язку з аналізом джерел чинного права. При цьому було висловлено три загальні позиції, кожна з яких має своїх прибічників дотепер: 1) судова практика є джерелом права лише тією мірою, якою вона відображена в керівних вказівках вищих судових органів; 2) судова практика є джерелом права у повному обсязі, включаючи результати діяльності усіх судів; 3) судова практика не є джерелом права взагалі, незалежно від форми її вираження. Найбільш популярною виявилася перша з наведених позицій, хоча й щодо неї висловлюються застереження, суть яких полягає у тому, що для віднесення керівних вказівок вищих судових органів до джерел права потрібне визнання їх як таких державою безпосередньо в тексті закону, або виходячи з «духу» законодавства. При цьому наголошується, що правотворча діяльність судів має суто підзаконний характер, а тому слід вважати недійсними всі акти судів, які йдуть урозріз із законом¹.

У зв'язку з цим варто наголосити, що Конституція України безпосередньо не надає судам правотворчих повноважень, у тому числі Верховному Суду України як найвищому судовому органу в системі судів загальної юрисдикції. Водночас пункт 14 статті 92 Конституції передбачає визначення виключно законом питань судоустрою і судочинства в Україні.

Якщо проаналізувати відповідні положення Закону України «Про судоустрій України» (далі — Закон), то вони передбачають повноваження вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду України надавати судам *роз'яснення з питань застосування законодавства*. Зокрема, стаття 39 Закону встановлює повноваження вищого спеціалізованого суду надавати спеціалізованим судам нижчого рівня роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції; а згідно з пунктом 2 частини другої статті 47 Закону Верховний Суд України «дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики». Ці повноваження здійснюють пленуми вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України, приймаючи постанови.

Досліджуючи юридичну природу зазначених постанов як актів вищих судових органів, ми спостерігаємо певну *двозначність* їх законодавчого визначення. Справді, якщо у пункті 3 статті 39 Закону прямо вказується на *рекомендаційний* характер роз'яснень вищого спеціалізованого суду з питань застосування законодавства, то у статті 44 Закону такий факт вже не згадується. Так само не згадується про рекомендаційний характер роз'яснень Верховного Суду України (стаття 47) та його Пленуму (стаття 55 Закону), до чітких повноважень віднесено визнання у разі необхідності *нечинними* роз'яснень вищих спеціалізованих судів та їх пленумів з питань застосування законодавства (статті 47, 55 Закону).

З наведеного випливає, що, попри «рекомендаційний» характер зазначених актів, вони *набувають чинності*, тобто стають *обов'язковими* для врахування судами при вирішенні ними конкретних справ. Саме на такий характер зазначених актів певною мірою орієнтує положення частини п'ятої статті 55 Закону, згідно з яким проекти постанов Пленуму Верховного Суду України щодо надання роз'яснення з питань застосування законодавства повинні бути надіслані Генеральному прокурору України та Міністру юстиції України не пізніше як за десять днів до засідання.

¹ Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. проф. В.С. Нерсисянца. — М., 2001. — С. 439—441.

Слід зауважити, що у проекті закону про закони і законодавчу діяльність (який двічі ухвалювався Верховною Радою України, проте був ветований главою держави) передбачено положення, згідно з яким Пленум Верховного Суду України «з метою забезпечення одноманітності та законності при здійсненні правосуддя дає судам загальної юрисдикції роз'яснення щодо застосування закону, які не можуть змінювати положень закону чи доповнювати його положеннями нового змісту» (стаття 42 проекту закону). Отже, законодавчий орган чітко орієнтує юридичну практику на *обов'язковий*, а не рекомендаційний характер таких роз'яснень, оскільки без обов'язковості цих актів для судів неможливо забезпечити «одноманітність і законність» при здійсненні ними правосуддя. З іншого боку, законодавчий орган формує категоричну вимогу щодо *змісту* цих актів, яка забороняє змінювати ними положення закону чи доповнювати їх новими.

Усунення прогалін судом, що застосовує закон, передбачено у вищезгаданому проекті закону про закони і законодавчу діяльність шляхом *аналогії закону* та *аналогії права*. У статті 43 зазначеного законопроекту аналогію закону визначено як застосування, у разі відсутності закону, що регулює дані відносини, закону, який регулює подібні суспільні відносини, а аналогію права — як застосування загальних засад Конституції і законодавства України у разі відсутності закону, що регулює дані відносини, та неможливості застосування аналогії закону. Крім того, законопроектом передбачено випадки, за яких аналогія закону і аналогія права не можуть бути застосовані, зокрема у разі притягнення особи до юридичної відповідальності, обмеження конституційних прав і свобод громадян тощо. У цій же статті спеціально зазначено, що у разі якщо законом не встановлено обов'язок застосування аналогії закону чи аналогії права, органи державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Це принципова позиція, яка ґрунтується на вимозі статті 19 Конституції України. Оскільки за Конституцією та законами України суди є не правотворчими органами, а органами правосуддя, то вони не мають повноважень *установлювати* (творити) право своїми актами, їх повноваження обмежуються виключно рамками правосуддя, тобто *судженням* про право.

Це не означає, що роз'яснення Пленуму Верховного Суду України щодо застосування закону не є актами *нормативного* характеру. Вони мають усі формальні ознаки нормативних актів, тобто їх дія поширюється на невизначене коло осіб, вони є обов'язковими для застосування. Разом з тим, на відміну від звичайних нормативно-правових актів, постанови Пленуму про надання роз'яснення щодо застосування закону не повинні змінювати чинних юридичних норм, ухвалених правотворчими органами, а тим більше, встановлювати нові юридичні норми. Отже, вони не повинні містити положень, якими визначається або змінюється гіпотеза, диспозиція чи санкція будь-якої юридичної норми, встановленої законодавцем. Зміст постанов Пленуму Верховного Суду України має обмежуватися нормативними положеннями виключно з питань *застосування* норм, тобто нормативними вказівками на те, як розуміти, у яких випадках, до яких відносин і як застосовувати певні положення закону при вирішенні конкретних справ.

Доводиться, однак, визнати, що чітке розуміння цих принципів теоретичних висновків досі не стало надбанням судової влади в Україні. Свідченням цього є постанова Пленуму Верховного Суду України від 11 лютого 2005 р. № 1 «Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами

України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи».

Зважаючи на те, що Рішенням Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 визнані неконституційними деякі положення Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК), які унеможливають розгляд судом на стадії досудового слідства скарг на постанови слідчого, прокурора щодо приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи стосовно певної особи, Пленум Верховного Суду України ухвалив названу постанову «з метою однакового і правильного застосування положень кримінально-процесуального законодавства, яке стосується порядку розгляду судами скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи».

Зазначивши у пункті 1 постанови, що суди зобов'язані приймати до свого провадження скарги на постанови про порушення кримінальної справи, Пленум помилково витлумачив правила підсудності справ такої категорії, не передбачені статтями 33, 34 КПК, розширивши зміст юридичної норми щодо підсудності, визначеної кримінально-процесуальним законом.

Зокрема, у цьому пункті постанови є посилання на частини п'яту, шосту статті 13 Закону України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р., якими передбачено, що кримінальна справа щодо судді розглядається у першій інстанції апеляційним судом. При цьому не враховано, що частиною п'ятою статті 22 Закону України «Про судоустрій України» (який набрав чинності пізніше зазначеної норми Закону про статус суддів і саме він має застосовуватися у разі колізії норм цих законів) встановлено, що підсудність окремих категорій справ місцевим судам визначається процесуальним законом. Закон про статус суддів не є процесуальним законом, тому мають застосовуватися норми КПК, у тому числі норми щодо підсудності, зокрема стаття 34 КПК. Остання не передбачає підсудності апеляційним судам кримінальних справ стосовно суддів, а тому тлумачити її розширено, як це зробив Пленум, немає законних підстав. Крім того, за точним змістом частини п'ятої статті 13 Закону про статус суддів апеляційний суд у першій інстанції розглядає кримінальну справу щодо судді, а не справу за заявою судді щодо незаконного порушення проти нього кримінальної справи прокурором. Тобто це дві різні категорії справ.

Такий висновок впливає з названого Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003, в якому зазначено, що скарги до суду на постанови прокурора про порушення кримінальної справи повинні розглядатися судом за чинним законодавством у порядку кримінального судочинства. При цьому суд перевіряє наявність приводів і підстав для винесення зазначених постанов і не повинен розглядати та вирішувати заздалегідь ті питання, які повинен вирішувати суд під час розгляду кримінальної справи по суті, оскільки це буде порушенням конституційних засад правосуддя. Отже, рішення Конституційного Суду України, по-перше, прямо розмежує розгляд кримінальної справи і розгляд скарги на постанову прокурора про порушення кримінальної справи; по-друге, зобов'язує суди не вирішувати заздалегідь питань, що належать до розгляду кримінальної справи (в тому числі питання щодо підсудності такої справи) у разі вирішення справ за скаргами заявників про порушення кримінальної справи.

Проте роз'яснення Пленуму Верховного Суду України не обмежується тільки цією помилкою. Визнавши, що «кримінально-процесуальним законодавством України не врегульований порядок розгляду скарг на постанови про порушення кримінальної справи під час досудового розслідування остан-

ньої», Пленум у пункті 4 постанови далі назвав «правильною» практику тих судів, які додержуються порядку розгляду скарг на постанови *про відмову в порушенні* кримінальної справи, визначеного у статті 236² КПК.

Очевидно, однак, що оскарження до суду двох видів постанов органів слідства *протилежного* характеру не може передбачати *тотожний* порядок їх судового розгляду. Фактично Пленум Верховного Суду України перебрав на себе повноваження законодавчого органу, наказавши судам діяти у спосіб, не передбачений Конституцією та законами України. У пункті 5 постанови Пленуму, зокрема, *не передбачено* оскарження *ухвал апеляційних судів* щодо постанов місцевих судів у касаційному порядку, всупереч вимогам пункту 8 статті 129 Конституції, згідно з якою винятки щодо касаційного оскарження встановлюються виключно *законом*, а не постановами Пленуму. За наявності такої правової позиції Верховного Суду України громадяни фактично позбавляються процесуальних можливостей для реалізації свого права на захист.

Через розширене тлумачення норм КПК Пленум, по суті, *нормативно врегульовує* кримінальний процес, встановлюючи *не передбачені законом* правила щодо підсудності справ у скаргах на постанови органів слідства і прокуратури, узаконюючи порядок розгляду судами скарг на порушення кримінальної справи *за аналогією закону*, довільно встановивши строки апеляційного оскарження постанови суду тощо. Відтак, порушується вимога частини другої статті 19 Конституції України, згідно з якою суди зобов'язані діяти лише у *спосіб*, передбачений Конституцією та законами України.

Таким чином, зазначеною постановою Пленуму Верховного Суду України *вносяться плутанина і суперечність у застосування чинного процесуального законодавства*. Так, стаття 348 КПК містить вичерпний перелік осіб, які мають право подати апеляцію. Прокурор у справі за скаргою на постанову *про порушення кримінальної справи* у цьому переліку не передбачений, однак суди приймають апеляційні скарги прокурора до свого провадження. Стаття 382 КПК взагалі *не передбачає апеляційної перевірки* такої категорії справ, як скарги на постанови про порушення кримінальної справи. Так само не передбачає цієї категорії справ і стаття 347 КПК України.

Пункт 5 постанови Пленуму встановлює, що ухвали апеляційних судів щодо постанов місцевих судів, винесених за результатами розгляду скарг на постанови про порушення кримінальної справи, у касаційному порядку, визначеному частинами другими статей 383, 386 КПК, *не оскаржуються*, а «за певних умов» можуть бути переглянуті в порядку виключного провадження. Відтак, громадяни позбавлені конституційного права на оскарження незаконних ухвал апеляційного суду, що суперечить статті 55, пункту 8 статті 129 Конституції України та частині другій статті 383 КПК, яка встановлює можливість перевірки в *касаційному порядку* ухвали апеляційного суду щодо постанови місцевого суду.

Наведений вище приклад виявляє *проблему забезпечення законності* нормативних постанов найвищого судового органу України. Зокрема, постає питання про юридичні механізми *позбавлення чинності* неконституційних чи незаконних постанов Пленуму Верховного Суду України.

Очевидно, найбільш прийнятним вирішенням проблеми був би перегляд такої постанови самим Пленумом Верховного Суду України *за власною ініціативою*, що відповідає закону, оскільки закон не містить будь-яких застережень щодо можливості такого перегляду. Проте навіть у цьому випадку залишаються питання стосовно змісту рішення про втрату чинності незаконної постанови (або окремих її положень), а саме: чи треба *скасувати* таку

постанову (положення) як *недійсну*, чи визнати такою, *що втратила чинність*. Крім того, необхідно визначитися з *моментом*, з якого припиняється або скасовується чинність незаконної постанови чи окремих її положень, а також із наслідками дії незаконного роз'яснення Пленуму щодо застосування судами закону. Як відомо, аналогічні проблеми постають у разі вирішення питання про припинення чинності неконституційних або незаконних нормативно-правових актів правотворчих органів.

Складніше відповісти на запитання: як бути у разі коли Пленум Верховного Суду України не виявляє ініціативи щодо перегляду власної постанови? Хто в такому випадку може ініціювати перегляд Пленумом його постанови, або який інший орган може припинити чинність незаконної нормативної постанови Пленуму Верховного Суду України? На жодне з цих запитань чинне законодавство відповіді не дає, тому висловимо деякі власні міркування з цього приводу.

Ініціаторами перегляду незаконних нормативних постанов Пленуму Верховного Суду України мали б виступати: 1) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який відповідно до статті 101 Конституції України здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина; 2) Генеральний прокурор України, на якого відповідно до пункту 2 статті 121 Конституції України покладається представництво інтересів держави в суді у випадках, визначених законом. Ініціатива перегляду неконституційної постанови Пленуму Верховного Суду України могла б виходити також від Президента України, який за своїм статусом є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (частина друга статті 102 Конституції України). Однак у зв'язку з цим постає питання про додаткове визначення такого повноваження глави держави в Конституції України.

Який же орган мав би припиняти чинність нормативних постанов Пленуму Верховного Суду України? Як зазначалося, Конституцією України і чинними законами такий орган прямо не передбачено. Проте виходячи з частини другої статті 124 Конституції України, згідно з якою юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, логічно було б надати повноваження щодо визнання нечинними вказаних нормативних постанов Конституційному Суду України, доповнивши статтю 150 Конституції України відповідним положенням стосовно актів Верховного Суду України.

Повертаючись до згаданої вище постанови Пленуму Верховного Суду України від 11 лютого 2005 р. № 1 «Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи», слід визнати, що її ухвалення суперечило задекларованій меті — надати судам роз'яснення «з метою однакового і правильного застосування положень кримінально-процесуального законодавства, яке стосується порядку розгляду судами скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи». Адже Пленум сам констатував, що «кримінально-процесуальним законодавством України *не врегульований порядок розгляду скарг* на постанови про порушення кримінальної справи під час досудового розслідування останньої». То про яке «однакове і правильне» застосування *неіснуючого* законодавства може йтися? Хіба що про створення додаткового власного законодавства.

Усувати очевидну прогалину в законі (у даному випадку — в КПК) повинна була б Верховна Рада України, доповнивши його відповідними положен-

нями, зокрема, і на пропозицію Верховного Суду України. Відповідно до статті 57 Закону України «Про судоустрій України» для вироблення науково обґрунтованих пропозицій під час попереднього розгляду проектів постанов Пленуму Верховного Суду України щодо роз'яснення законодавства при Верховному Суді України функціонує Науково-консультативна рада, яка утворюється з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права. Схоже, що їхніми послугами у випадку прийняття постанови від 11 лютого 2005 р. № 1 Пленум Верховного Суду України не скористався...

Звичайно, можна сказати, що під час вирішення конкретних справ суд не зобов'язаний керуватися постановою Пленуму Верховного Суду України щодо роз'яснення законодавства, яка суперечить Конституції України чи закону, а повинен застосовувати чинні нормативно-правові акти, аналогію закону чи аналогію права у разі наявності прогалин у праві. Проте судова практика свідчить про інше: нормативні постанови Пленуму Верховного Суду України, як правило, стають юридичною підставою для прийняття судових рішень, навіть якщо такі постанови не узгоджуються з чинним законодавством. Адже вони залишаються чинними, доки їх чинність не буде припинена. Відтак, у сфері правозастосування накопичуються судові рішення, які не ґрунтуються на законі, порушують законність і права громадян.

Тому висвітлена в цій статті проблема законності роз'яснень Пленуму Верховного Суду України щодо застосування законодавства залишається актуальною, такою, що потребує додаткового теоретичного дослідження і практичного вирішення.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ГАРАНТІЇ. БЮДЖЕТНЕ ФІНАНСУВАННЯ ЯК НАЙВАЖЛИВІША ГАРАНТІЯ ЙОГО САМОСТІЙНОСТІ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ

В. Скомороха,

кандидат юридичних наук

У всіх цивілізованих країнах незалежність судової влади вважається однією з найважливіших складових громадського добробуту.

Варто нагадати відомий вислів про судову владу А. Гамільтона, наведений на сторінках «Федераліста»: «Цілковита незалежність судів є важливою за обмежувальної конституції. Під обмежувальною конституцією я маю на увазі таку, що накладає певні конкретні обмеження на законодавчу владу: наприклад забороняє ухвалювати законопроекти про позбавлення громадянських і майнових прав, закони зі зворотною силою тощо. На практиці дотримання обмежень такого роду можливе тільки за посередництва судів, зобов'язаних оголошувати нечинними всі акти, що суперечать очевидному змісту конституції»¹.

Ш. Монтеск'є зазначає щодо самостійності судів: «Не буде свободи і в тому випадку, коли судова влада не відокремлена від влади законодавчої і виконавчої»².

Принцип незалежності судової влади, безумовно, є вихідним, оскільки визначає становище суду в сучасному суспільстві. Найбільш повно його сформульовано в «Основних принципах незалежності судових органів», прийнятих резолюціями 40/32 від 29 листопада 1985 року та 40/146 від 13 грудня 1985 року Генеральної Асамблеї ООН, у «Процедурах ефективного здійснення Основних принципів незалежності судових органів», затверджених 24 травня 1989 року Резолюцією 1989/60 Економічної і Соціальної Ради ООН³, в Європейській Хартії «Про статус суддів» від 10 липня 1998 року, Рекомендації № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи «Про незалежність, дієвість і роль суддів» від 13 жовтня 1994 року⁴ та інших.

¹ The Federalist. A Commentary on the Constitution of the United States. — New York: The modern Library, 2000. — P. 393.

² Монтеск'є Ш.А. О духе законов. — М.: Мысль, 1999. — С. 138.

³ Права человека и судопроизводство: Сборник международных документов. — Вена, Варшава, 1996. — С. 148—151, 154—156.

⁴ Рекомендация № (94) 12 Комитета Министров Совета Европы «О независимости, эффективности и роли судей» // Доступ к правосудию. Резолюции и рекомендации Комитета Министров Совета Европы по вопросам облегчения доступа к эффективному и справедливому правосудию. — Страсбург, 1996. — С. 40—46.

Так, зокрема, принцип 1 Основних принципів передбачає необхідність закріплення в конституції або в законах країни гарантування державою незалежності судової влади, обов'язок держави та інших установ поважати і дотримуватися цієї незалежності. Принцип 2 містить положення, згідно з яким судова влада має виносити свої рішення неупереджено, за винятком будь-яких прямих чи опосередкованих обмежень, неправомірних впливів, спонукань, тиску, погроз і перешкод, звідки б вони не походили і як би не мотивувалися. Принцип 4 забороняє неправомірне і несанкціоноване втручання в процедуру правосуддя або перегляд рішень судів, а принцип 6 наділяє суди правом і обов'язком забезпечувати справедливість судового розгляду та повагу до прав сторін. Нарешті, у принципі 7 закріплюється обов'язок держави виділяти достатньо ресурсів для того, щоб судова влада могла належно виконувати свої функції.

В Україні принципи незалежності суду і суддів проголошено як на конституційному (статті 6, 126, 127, 128, 129, 130 Конституції України), так і на законодавчому рівнях (наприклад статті 4, 27, 31 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Зауважимо, що і міжнародні документи, і українське законодавство, з одного боку, розрізняють, а з другого — нерозривно пов'язують незалежність в інституціональному аспекті цього поняття (або самостійність судових установ і окремих суддів щодо інших державних чи громадських органів) і незалежність судової влади та її носіїв у змістовому значенні цього терміна, або безсторонність (принципи 1, 3—5, 7 Основних принципів, пункти 2, 3, 5 Процедур ефективного здійснення Основних принципів, стаття 6, частина перша статті 124, частина перша статті 129 Конституції України, статті 1, 3 Закону України «Про статус суддів»)¹.

Реалізація ідеї існування відокремленої від інших гілок влади, органів держави, громадських об'єднань тощо судової влади передбачає: по-перше, рецепцію державою принципу поділу влади з усіма наслідками, які випливають з цього; по-друге, її закріплення на конституційному і законодавчому рівнях; по-третє, формування самостійної, автономної і самоврядної системи судів поза структурами законодавчої або виконавчої гілок влади чи інших органів та інститутів громадянського суспільства.

Крім того, реалізація ідеї автономності суду потребує формування на конституційному рівні і забезпечення на практиці ряду додаткових гарантій: 1) заборона іншим органам чи посадовим особам привласнення функцій судів (частина перша статті 124 Конституції України); 2) недопущення створення надзвичайних та особливих судів (частина п'ята статті 125 Конституції України).

У розвинених демократичних країнах суд стоїть врівень, якщо не вище, інших гілок влади².

В Україні створено передумови для здійснення незалежної судової влади, зокрема конституційної юрисдикції в сенсі змістовому, або, іншими словами, безсторонньої судової влади.

Як і в першому випадку, тут необхідне прийняття законодавчих правил і формування відповідної практики створення умов для незалежної діяльності суддів.

¹ Закон України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 року // Закони України. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. — Т. 4. — С. 296.

² Текст виступу Президента України Віктора Ющенка з нагоди щорічного послання до Верховної Ради України 9 лютого 2006 року // Секретаріат Президента України. Прес-служба Президента України. — С. 15.

До них належать: 1) додержання принципу неупередженості і підкорення судів і суддів при здійсненні правосуддя лише закону; 2) забезпечення гарантій незалежності, у тому числі формування законодавчої заборони державним органам та іншим суб'єктам права втручатися у здійснення правосуддя судами; 3) формування відповідних правових інститутів відповідальності за втручання в судочинство¹.

Гарантована Конституцією України незалежність суддів насамперед забезпечується особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади (пункт 27 частини першої статті 85, частини четверта, п'ята статті 126, частини третя, четверта статті 127, стаття 128, пункт 1 частини першої статті 131); заборона впливу на них у будь-який спосіб (частина друга статті 126); захистом професійних інтересів (частина шоста статті 127); підкоренням суддів при здійсненні правосуддя лише закону (частина перша статті 129); особливим порядком притягнення їх до дисциплінарної відповідальності (пункт 3 частини першої статті 131); гарантуванням державою фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів (частина перша статті 130); заборонаю суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої (частина друга статті 127); притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суду і судді (частина п'ята статті 129); забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їхніх сімей (частина шоста статті 126); здійсненням суддівського самоврядування (частина друга статті 130)².

Говорячи про принцип незалежності судової влади в змістовому аспекті, не можна не зупинитися на проблемах, пов'язаних з конституційно-правовим статусом її конкретних носіїв — суддів Конституційного Суду України.

Відповідно до міжнародних документів статус суддів означає забезпечення конституційності, незалежності і неупередженості, чого очікує кожна людина від судових органів і від кожного судді, якому довірено захист її прав. Статус суддів виключає будь-яке положення і процедуру, що можуть похитнути довіру до цієї компетентності, незалежності і безсторонності³.

До гарантій, які мають забезпечити як об'єктивну, так і суб'єктивну неупередженість суддів під час розгляду справ, І. Петрухін відносить, по-перше, формування такого порядку відбору, призначення судді, який не викликав би сумнівів у відданості останнього лише інтересам правосуддя, а не політичним, корпоративним або іншим інтересам.

Другою гарантією неупередженості суддів і судової влади є формування такого механізму зупинення та припинення повноважень судді, який забезпечував би незалежність судді і виключав можливість погрози звільнення його з посади, крім випадків неможливості виконувати свої обов'язки або через поведінку, несумісну із займаною посадою.

¹ Судебная власть / Под ред. И.А. Петрухина. — М.: ООО ТК Велби, 2003. — С. 210—212.

² Підпункт 4.1 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004. — Кн. 5. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 406.

³ Европейская Хартия статуса судей. — Страсбург, 1998. — П. 1.1.

Третя гарантія — встановлення такого порядку здійснення суддею своїх обов'язків, який виключав би можливість тиску на суддю у питаннях його переміщення по службових сходах.

Четвертою формою забезпечення безсторонності судової влади є визнання державою принципу недоторканності і безпеки судді.

П'ята гарантія — виділення адекватних ресурсів, що забезпечують фінансування системи судів¹.

Крім наведених гарантій незалежності судової влади, В. Савицький виділяє такі:

1) встановлення законом процедури здійснення правосуддя, яка виключає сторонній вплив на суддів, забезпечується організаційними та процесуальними гарантіями;

2) звільнення суддів від обов'язку звітувати перед виборцями чи органом, який їх обрав;

3) право судді на відставку;

4) наявність системи органів суддівського самоврядування, яка є виразником інтересів суддів — носіїв судової влади;

5) особливий захист державою судді, членів його сім'ї та їх майна;

6) право судді на зберігання і носіння службової вогнепальної зброї, що видається органами внутрішніх справ за його заявою у порядку, передбаченому законом².

В. Комаров і Н. Сібільова до організаційних гарантій незалежності суддів та підкорення їх тільки закону відносять норми, передбачені статтею 126 Конституції України, Законом України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 року та Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року.

При здійсненні судочинства незалежність суддів та підкорення їх тільки закону дістають вияв у процесуальному режимі внутрішньосудових відносин складу суду, який розглядає справу, у відносинах з учасниками процесу, судовими органами вищого рівня, іншими органами та посадовими особами і громадянами, що унеможлиблює втручання в діяльність судді при здійсненні правосуддя. Основний зміст цього механізму закріплюється і конкретизується у процесуальному законодавстві³.

Конституційне і законодавче закріплення принципу незалежності (хоч і в різних формах) отримало відображення, наприклад, у § 9 глави 1 Форми правління Швеції (в редакції Закону 1976: 871), у статті 64 Конституції Франції, статті 178 Конституції Польщі⁴, статті 164 Конституції Республіки Мозамбик, статті 8 Конституції Філіппін. Закріплено цей принцип і в конституціях держав, які зберегли соціалістичну орієнтацію (стаття 130 Конституції В'єтнаму, стаття 126 Конституції Китайської Народної Республіки)⁵.

Принцип незалежності в його змістовому аспекті або аспекті неупередженості одержав належний розвиток у рішеннях Європейського суду з прав людини стосовно статусу судді.

На нашу думку, аналізуючи стан судової влади в Україні, її оцінку окремими партіями та суспільством, можна вести мову лише про наявність формуювання «фасадних» декларацій, а не про створення конституційних передумов фактичної незалежності судів і суддів.

¹ Судебная власть / Под ред. И.А. Петрухина. — М.: ООО ТК Велби, 2003. — С. 213—230.

² Конституция Российской Федерации: Научно-практический комментарий / Под ред. В.Н. Топорнина. — М.: Юрист, 1997. — С. 604—606.

³ Конституція України: Науково-практичний коментар. — Харків: Право, К.: Право, Ін Юре, 2003. — С. 634—635.

⁴ Конституции государств Европы / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: НОРМА, 2001. — Т. 3. — С. 424—425, 599. — Т. 2. — С. 718.

⁵ Судебная власть / Под ред. И.А. Петрухина. — М.: ООО ТК Велби, 2003. — С. 240.

Варто навести розуміння «справжнього правосуддя» у Програмі Виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко»: «Ми виведемо суд з-під політичних, адміністративних, корупційних впливів. Зробимо суд фінансово незалежним від виконавчої влади.

Люди безпосередньо обиратимуть суддів.

Створимо незалежні від будь-якої гілки влади дисциплінарні комісії, які накладатимуть стягнення на суддів, визнаних винуватими у винесенні протиправних рішень. Адвокати матимуть право звертатись до дисциплінарних комісій...»¹

Очевидно, зневірилися колишній Прем'єр-міністр України і Міністр юстиції України у непорушній генеральній клаузулі, згідно з якою державні органи та індивідуальні носії державної влади можуть і повинні діяти в межах установленого законом компетенції і предметів відання².

Цей принцип є універсальним у правовій державі і означає зв'язаність держави та її органів правом. Він сприйнятий українським законодавством, загальноновизнаний у науці конституційного права.

Відповідно до частини другої статті 19 Основного Закону України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Світовий досвід формування такого органу, як вища рада магістратури, на засіданнях якого обговорюються кандидатури на посади суддів, відповідальність суддів, свідчить про входження до його складу суддів — більше половини членів ради (відповідно до пункту 1.5 Хартії про статус суддів ця вимога є принциповою), представників усіх трьох гілок влади, а також незалежних членів, які призначаються (обираються) до складу ради з урахуванням їх авторитетності і компетентності в цій галузі.

Наприклад, Рада правосуддя Вірменії, очолювана Президентом Республіки як гарантом незалежності судових органів, із загальної кількості 17 осіб включає дев'ять суддів різних ланок (стаття 94 Конституції Вірменії). Під час розгляду питань про притягнення суддів до відповідальності засідання Ради правосуддя веде голова Касаційного суду. Президент Республіки, Міністр юстиції і Генеральний прокурор у цих засіданнях участі не беруть (пункт 8 частини першої статті 95 Конституції Вірменії)³.

Показовою щодо складу є Всепольська Судова Рада, яка відповідно до статті 187 Конституції Польщі складається з:

1) Першого Голови Верховного Суду, Міністра юстиції (*sprawedliwosci*), Голови Вищого Адміністративного Суду та особи, яку призначає Президент Республіки;

2) п'ятнадцяти членів, обраних з числа суддів Верховного Суду, загальних судів, адміністративних і військових судів;

3) чотирьох членів, обраних Сеймом з числа депутатів, а також двох членів, обраних Сенатом з числа senatorів⁴.

У Вищій раді магістратури Франції також репрезентовано суддівський корпус, куди входить п'ять суддів касаційної та інших судових інстанцій, один чиновник прокуратури, один генеральний радник, призначений Дер-

¹ Програма Виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко» // *Голос України*. — 2006. — 10 лютого.

² *Судебная власть* / Под ред. И.Л. Петрухина. — М.: ООО ТК Велби, 2003. — С. 237.

³ *Конституции государств Европы* / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: НОРМА, 2001. — Т. 1. — С. 278—279.

⁴ Там само. — Т. 2. — С. 720.

жавною радою Франції, що очолює систему адміністративних судів, три особи, котрі не входять ні до парламенту, ні до судових органів і яких призначають відповідно Президент Республіки, Голова Національних зборів та Голова Сенату. Вищу раду магістратури очолює Президент Республіки, який є гарантом незалежності судової влади. Міністр юстиції є віце-головою і може заміщати Президента Республіки.

Вища рада магістратури включає два представництва: одне (присутствіє) компетентне щодо суддів, друге — стосовно посадових осіб прокуратури. За складом останнє різниться тим, що до нього, крім інших осіб, замість п'яти суддів і одного чиновника прокуратури, входять п'ять чиновників прокуратури та один член суду¹.

Натомість судовій системі України пропонується «справжнє правосуддя», підконтрольне «дисциплінарним комісіям, не залежним від будь-якої гілки влади», а отже, й судової, до яких матимуть право звертатися адвокати.

Нам видається, що ця пропозиція дещо суперечлива і не зовсім обґрунтована, оскільки згідно з чинним Законом про адвокатуру адвокат має право звертатися з клопотаннями і скаргами та одержувати від посадових осіб письмові мотивовані відповіді².

Зауважимо, що відповідно до частини другої статті 131 Конституції України до складу Вищої ради юстиції, яка, зокрема, відає й питаннями дисциплінарної відповідальності, входять представники адвокатів України. З одного боку, як уже зазначалося, склад Вищої ради юстиції України знижує рівень корпоративної заінтересованості, а з іншого, при числі суддів — три з двадцяти членів — вони ніяк не зможуть вплинути на вирішення справи. Програма пропонує взагалі виключити професійних суддів з кола осіб, які вирішуватимуть проблеми дисциплінарної відповідальності суддів. Тоді виникають запитання, в чому сенс реформи в цій частині, як бути з ігноруванням принципу поділу влади і гарантією незалежності судової влади, з унеможливленням впливу (тиску) на членів суддівського корпусу: громадського (в найширшому розумінні), політичного або партійного?

Що стосується Програми Блоку Бориса Олійника та Михайла Сироти, то вона, зокрема, передбачає «реальне втілення в життя конституційних засад, суворе дотримання Основного Закону» і водночас пропонує «створити в Україні постійно діючу Конституційну комісію, яка здійснювала б функцію нагляду за дотриманням Основного Закону»³.

Але згідно з частиною другою статті 102 Основного Закону України Президент України є, зокрема, гарантом додержання Конституції України, а гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України відповідно до статті 147 Конституції України та статті 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» — завдання органу конституційної юрисдикції України.

Конституційна комісія — це тимчасовий орган, який створюється парламентом для підготовки проекту нової конституції країни⁴, а не для здійс-

¹ Конституции государств Европы / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: НОРМА, 2001. — Т. 3. — С. 425.

² Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 року // Закони України. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. — Т. 4. — С. 319.

³ Програма Блоку Бориса Олійника та Михайла Сироти «Влада закону. Сильна країна. Свобода людини» // Голос України. — 2006. — 10 лютого.

⁴ Юридична енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 2001. — Т. 3. — С. 176, 273; Баглай М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права. — М.: БЕК, 1998. — С. 195.

нення контрольних функцій замість конституційно визначених органів. Комісії є допоміжними парламентськими органами, які виконують підготовчу і консультативну функції. То ж має рацію О. Костенко, стверджуючи, що розвиток культури громадян, зокрема правової, має сприяти створенню механізму приведення в дію конституції, що забезпечило б в Україні правопорядок, необхідний для нормального життя людей; тоді стало б очевидним, що і як треба змінювати для її удосконалення, а не руйнування¹.

Конституційними принципами не можна жертвувати на угоду практичній доцільності. Цим наноситься нищівний удар по правосвідомості громадян. Відштовхування сьогодні «на узбіччя» однієї гілки влади іншими — це шлях у нікуди.

Незалежність судді прямо пов'язана з незалежністю Конституційного Суду України, складовою якої є організаційна, кадрова та матеріально-фінансова незалежність.

Організаційна незалежність — це інституційна відокремленість судового органу від законодавчої і виконавчої влади та його самостійне функціонування.

Кадрова незалежність — формування суддівського корпусу в порядку, що унеможливує неправомірний вплив на цей процес, на припинення повноважень суддів та дисциплінарну практику.

Матеріально-фінансова незалежність — виділення державою матеріально-фінансових ресурсів відповідно до потреб суду².

Ознакою організаційної самостійності Конституційного Суду України є право приймати акти, що регламентують організацію його внутрішньої роботи (частина друга статті 3 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Аналогічні норми містять акти про конституційні суди, якими регулюється питання, зокрема, заробітної плати персоналу секретаріату за умови, що статус суддів регулюється конституцією або законом про конституційний суд (наприклад, у Словенії — статті 71—79 Закону про Конституційний Суд, у Латвії — статті 38, 39 Закону про Конституційний Суд від 5 липня 1996 року, в Японії — статті 50, 51 Закону про організацію суду від 16 квітня 1947 року, в Туреччині — стаття 59 Закону про організацію процедур судового процесу Конституційного Суду від 12 листопада 1983 року)³ тощо.

Голова Конституційного Суду Словенії має право на заробітну плату та посадове утримання у розмірі, визначеному для Голови Національної Асамблеї, а суддя — у розмірі, визначеному для заступника Голови Національної Асамблеї (стаття 71 Закону про Конституційний Суд).

Ті, хто до свого обрання судьями Конституційного Суду Словенії працювали в судах загальної юрисдикції або обіймали посади в державних органах, після закінчення терміну своїх повноважень мають право повернутися на попереднє місце за умови відповідності всім вимогам щодо роботи на такій посаді, а також за умови, що протягом трьох місяців після закінчення терміну зазначених повноважень вони повідомлять відповідний орган про

¹ Костенко О.М. Конституція і правова культура громадян: що головніше? // Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. — К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. — С. 66.

² Сколороха В.Є. Судова незалежність (тези) // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 1. — С. 71.

³ Мавшич Арне. Бюджет конституційного суду: контроль та управління у світлі питань незалежності і самостійності суду // Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 5—6. — С. 23.

бажання повернутися до своїх попередніх функціональних обов'язків (стаття 76). Попередня або рівноцінна посада (робота) зберігається за суддями Конституційного Суду Таджикистану (стаття 12 Закону про Конституційний Суд).

Судді Конституційного Суду Словенії, термін повноважень яких закінчився і які з об'єктивних причин не мають можливості продовжувати роботу на своїй попередній посаді або не можуть знайти іншої прийнятної роботи, але не досягли загальновстановленого пенсійного віку, мають право на одержання компенсації у розмірі, що відповідає заробітній платі, яку вони отримували як судді, до того моменту, поки не знайдуть нову роботу або не набудуть статусу, що відповідає загальновстановленим вимогам щодо виходу на пенсію. Така компенсація сплачується протягом періоду, що не перевищує одного року після закінчення суддівських повноважень (частина перша статті 78 Закону про Конституційний Суд).

Право на одержання такої компенсації може зберігатися і довше, до моменту настання загальновстановлених обставин, що дозволяють вихід на пенсію, але не довше ще одного року додатково (частина друга статті 78 Закону про Конституційний Суд). Ці періоди часу зараховуються до робочого стажу судді, термін повноважень якого закінчився.

Нічого подібного щодо працевлаштування не мають судді Конституційного Суду України: жоден з тих, хто до призначення працював у судах загальної юрисдикції, а після закінчення повноважень виявив бажання повернутися на попереднє місце, не зміг туди потрапити або зайняти іншу рівнозначну посаду. Наші пропозиції щодо необхідності закріплення в Законі України «Про Конституційний Суд України» права судді повернутися на попередню роботу чи посаду, з якої його було призначено, та слушні думки інших колег про врегулювання законом статусу суддів Конституційного Суду України, включаючи питання оплати праці, інших видів матеріального забезпечення, до цього часу не отримали підтримки парламенту¹. Заслуговує на увагу положення § 70 Німецького закону про суддів, яке передбачає зупинення повноважень суддів вищих судів Федерації на час, протягом якого вони є членами Федерального Конституційного Суду Німеччини.

Варте наслідування положення Закону Литовської Республіки «Про Конституційний Суд» щодо виплати судді Конституційного Суду окладу, розмір якого перевищує на 30 відсотків максимальний оклад судді Верховного Суду Литви. Голова Конституційного Суду і тимчасово виконуючий його обов'язки суддя отримує оклад, розмір якого перевищує на 10 відсотків оклад судді Конституційного Суду (частина перша статті 16 Закону про Конституційний Суд)². На думку заступника Голови Конституційного Суду Узбекистану Бахтиєра Мирбобоева, недостатня оплата праці судді змушує його або подавати заяву про відставку, або вишукувати додаткові джерела доходу. Така діяльність може виявитися несумісною з посадою судді. Тому необхідно усунути будь-які фактори, що спонукають суддів шукати збільшення прибутків, приймати незаконні матеріальні винагороди³.

¹ Скомороха В.Є. До першої річниці запровадження конституційної юрисдикції // Право України. — 1997. — № 11. — С. 8; Козюбра М.І., Шаповал В.М. Про тлумачів Основного Закону — краще мати Закон Прозорий // Голос України. — 1996. — № 11.

² Закон Литовской Республики «О Конституционном Суде» от 3 февраля 1993 года // Ведомости Литовской Республики. — 1993. — № 6. — Ст. 120; № 36. — Ст. 751; 1996. — № 35. — Ст. 625.

³ Мирбобоев Бахтиер. Конституция и независимость судебной власти // Вестник Конституционного Суда Республики Узбекистан. — 2001. — Вып. 5. — С. 85.

З метою унеможливлення стороннього впливу на суддю вважаємо за необхідне доповнити частину другу статті 16 Закону України «Про Конституційний Суд України» щодо вимог до судді Конституційного Суду України положеннями про неможливість здійснювати підприємницьку діяльність та виступати в ролі третейського судді як підставу для припинення повноважень. Це усуне конфлікт інтересів.

Необхідно змінити редакцію частин першої і третьої статті 17 цього Закону стосовно складення присяги суддею Конституційного Суду України.

Першу частину зазначеної статті Закону щодо вступу судді на посаду з дня складення ним присяги пропонуємо доповнити реченням: «Якщо суддею Конституційного Суду України призначено суддю іншого суду, який вже присягав, повторно згадану присягу він не складає і приступає до виконання посадових обов'язків відразу ж після призначення».

Така норма існує в Законі Латвійської Республіки «Про Конституційний Суд» (частина третя статті 5)¹.

У частині третій статті 17 Закону необхідно вилучити слова «на засіданні Верховної Ради України, яке проводиться за участю... Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України», замінивши їх словами «перед Президентом України» — і далі за текстом.

Практика складення присяги суддями конституційного суду перед президентом держави має місце, зокрема, в Литві, Узбекистані, ФРН. Визначальною під час складення присяги є публічність, а не склад присутніх.

Складення присяги в існуючій редакції сформульовано для складу Конституційного Суду України, який було вперше сформовано. Не випадково там йдеться про Голову Верховного Суду України і немає згадки про Голову Конституційного Суду України, якого ще належало обрати на спеціальному пленарному засіданні. Прем'єр-міністр України і Голова Верховного Суду України безпосередньо не пов'язані з процедурою формування Конституційного Суду, тому їх участь у процедурі суто формальна.

Існуючі норми закону про порядок призначення суддів Конституційного Суду України вважаємо за необхідне доповнити положеннями про продовження виконання обов'язків суддею, строк повноважень якого закінчився, до вступу на посаду (складення присяги) нового судді або до прийняття рішення у справі, розпочатій за його участю.

У разі непризначення у визначений законом строк іншого судді Президентом України, Верховною Радою України чи з'їздом суддів України Конституційний Суд України на пленарному засіданні приймає рішення і пропонує свої кандидатури органу, який призначив вибувшого суддю, з розрахунку вдвічі більше суддів, ніж треба призначити. Пропозиції щодо кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України можуть вносити вищі судові органи, юридичні наукові та навчальні заклади, органи суддівського самоврядування.

Питання щодо порушення порядку призначення на посаду судді Конституційного Суду України, встановленого Конституцією України і Законом України «Про Конституційний Суд України», розглядаються на засіданні Конституційного Суду України. Рішення про припинення повноважень з такої підстави приймається не менше ніж двома третинами від загальної кількості суддів і є офіційним повідомленням про відкриття вакансії для органу, що призначив суддю з порушенням порядку призначення.

¹ Constitutional Court Law. Riga. — 1997. — 1 october. — P. 2.

Аналогічна норма існує в Законі про Конституційний Суд Російської Федерації (стаття 18).

Такі зміни знімуть інсинуації навколо призначення суддів та складення ними присяги.

На думку дослідника діяльності органів конституційної юрисдикції Г. Штайнбергера, яку ми поділяємо, судді конституційного суду можуть заявляти самовідвід, а сторони — заявляти відвід суддям з мотивів наявності сумнівів щодо їх безсторонності¹.

Хоча норма про відсторонення судді від участі у розгляді справи є істотною гарантією об'єктивного і неупередженого розгляду звернень та прийняття заснованих на конституції і законі рішень, проте це питання не знайшло одностайного врегулювання та практичного вирішення. Так, згідно з частиною п'ятою статті 25 Закону Латвійської Республіки «Про Конституційний Суд» суддям Конституційного Суду не може бути заявлено відвід.

У Законі України «Про Конституційний Суд України» питання відсторонення судді від участі у розгляді справи не вирішено, його врегульовано § 37 Регламенту Конституційного Суду України виходячи з критерію суб'єктивної безсторонності: «Суддя Конституційного Суду України не може брати участь у розгляді справи, якщо є сумніви щодо об'єктивності судді у вирішенні справи внаслідок його родинних або подружніх відносин із учасниками конституційного провадження, їх представниками чи з інших обставин, які дають підстави сумніватися в об'єктивності судді»². Але у Регламенті вирішено питання лише стосовно самовідводу судді до початку розгляду справи (частина друга пункту 2 § 37 Регламенту).

На жаль, практика Конституційного Суду України щодо самовідводу суперечлива. Так, у справі № 1—2/2001 про укази Президії Верховної Ради України щодо заборони діяльності Компартії України Конституційний Суд України під час судового слідства задовольнив звернення про самовідвід двох суддів, вдруге заявлене після повторного клопотання про це представника сторони, яка такого права за чинним законом не мала³.

У розгляді справи № 18/183—97 про набуття чинності Конституцією України у зв'язку з самовідводом не брав участі суддя, який свого часу був причетний до вирішення скарги заявника у суді загальної юрисдикції.

У справі № 1—33/99 суддя Конституційного Суду України не заявив самовідводу, зініційованого учасником провадження з приводу родинних стосунків судді з представником суб'єкта права на конституційне подання.

Подібне явище мало місце і в Конституційному Суді Російської Федерації, про що наголошує Ю. Стецовський, який вважає, що «нічим не була виправдана участь 20 грудня 1995 року адвоката І. Петрухіна в Конституційному Суді Російської Федерації, заступником голови якого є його дружина Т. Морщакова»⁴.

Зауважимо, що згідно зі статтею 56 Закону про Конституційний Суд Російської Федерації суддя відсторонюється від участі у розгляді справи, якщо:

¹ Штайнбергер Гельмут. Модели конституционной юрисдикции. — Страсбург: Издание Совета Европы, 1994. — С. 42.

² Регламент Конституційного Суду України, затверджений Рішенням Конституційного Суду України від 5 березня 1997 року // Вісник Конституційного Суду України. — 1997. — № 1. — С. 84.

³ Відновлена справедливість / Упоряд. Г.К. Крючков, В.І. Німченко, І.Г. Бойко. — К.: Оріяни, 2005. — С. 215—219; 701—708.

⁴ Стецовский Ю.И. Судебная власть: Учебное пособие. — М.: Дело, 1999. — С. 198.

1) суддя раніше за посадою брав участь у прийнятті акта, який є предметом розгляду;

2) об'єктивність судді у вирішенні справи може бути поставлена під сумнів у зв'язку з його родинними чи сімейними стосунками з представниками сторін.

За наявності наведених обставин суддя Конституційного Суду Російської Федерації зобов'язаний заявити самовідвід до початку слухання справи¹.

Відповідно до статті 48 Закону Литовської Республіки «Про Конституційний Суд» суддя Конституційного Суду може самоусунутися або бути відстороненим від розгляду справи, якщо:

1) він є родичем осіб, які беруть участь у справі у випадку розгляду запитів з персональних питань;

2) він публічно висловився стосовно того, як має бути вирішений спір, що розглядається судом².

Важливе правило щодо необхідності відсторонення судді від участі у справі містить § 18 Закону ФРН про Федеральний конституційний суд. Суддя Федерального конституційного суду відсторонюється від участі у розгляді справи, якщо він:

1) є або був учасником цієї справи і перебував або перебуває у шлюбі з ким-небудь з його учасників, є його родичем чи свояком по прямій лінії або родичем до третього ступеня чи свояком до другого ступеня по боковій лінії;

2) раніше брав участь у цій справі згідно зі своїми службовими чи професійними обов'язками.

Суддя не вважається учасником справи, якщо він через свій сімейний стан, професію, походження, належність до будь-якої політичної партії чи через іншу подібну причину загального характеру має особистий інтерес у вирішенні справи.

Участь у справі в розумінні абзацу першого пункту 2 зазначеного Закону не визнається:

1) участь у законодавчому процесі;

2) викладення наукового погляду щодо правового питання, яке може мати значення для провадження у справі³.

Виходячи з останньої тези, яку ми поділяємо, участь П. Мартиненка і М. Козюбри як фахівців (до призначення їх суддями Конституційного Суду України) у складі комісії, що вирішувала питання щодо правоздатності Президії Верховної Ради України виконувати функцію конституційного контролю після прийняття Указу щодо заборони діяльності Компартії України, не могла бути підставою для самовідводу, а подвійне клопотання сторони про їх самовідвід є не що інше, як вплив на суддів.

Ми вважаємо за необхідне вирішити в Законі України «Про Конституційний Суд України»: можливість відводу і самовідводу судді Конституційного Суду України за наявності об'єктивно обґрунтованої причини сумніву у безсторонності судді; вирішення цього питання рештою складу Суду після заслуховування пояснень сторін та судді; визначення кінцевого строку для відводу судді з урахуванням зарубіжного досвіду. Відповідно до Закону ФРН

¹ Федеральный конституционный закон «О Конституционном Суде Российской Федерации». — М.: Юрид. лит., 1994. — С. 33—34.

² Закон Литовской Республики «О Конституционном Суде» // Ведомости Литовской Республики. — 1993. — № 6. — Ст. 120; № 36. — Ст. 751; 1996. — № 35. — Ст. 625.

³ Федеральный Конституционный Закон ФРН «О Конституционном Суде». — Бонн: ИНТЕРНАЦИОНЕС, 1996. — С. 53.

про Федеральний конституційний суд відвід не розглядається, якщо про нього не було заявлено до початку усного слухання справи¹.

Важливим елементом незалежності суддів, у тому числі й конституційного суду, є створення належних умов для їх діяльності та функціонування суду.

Відповідно до статті 130 Конституції України держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо зазначаються видатки на утримання судів. На практиці вони визначаються поряд з витратами на утримання органів законодавчої та виконавчої влади.

Дослідники принципів судової незалежності звертають увагу на відсутність чіткого механізму реалізації цієї норми², оціночний характер її положень та положень частини першої статті 95 Конституції України про те, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства³. Досвід діяльності парламенту України свідчить про використання «права гаманця» з метою впливу на незалежність суду. Так, приймаючи бюджет, Верховна Рада України «з голосу», без будь-яких попередніх обговорень і наявних причин, всупереч рекомендації уряду та Комітету з питань бюджету, без консультації з керівництвом Конституційного Суду України скоротила державні витрати на утримання Конституційного Суду України майже на 40 відсотків. Нічого подібного не відбулося щодо жодного іншого органу влади⁴.

Незважаючи на застереження Конституційного Суду України у Рішенні № 6-рп/1999 від 24 червня 1999 року (справа про фінансування судів), що таке становище, по суті, є формою фінансового впливу на суддів і ставить під сумнів гарантовану Конституцією України незалежність судової влади, а отже, і конституційне право людини і громадянина на судовий захист, хибна практика отримала втілення.

У виступі перед парламентом 9 лютого 2006 року⁵ Президент України підкреслив необхідність припинення ганебної практики, коли видатки держбюджету останніх років задовольняли потреби судової системи не більше ніж наполовину, та про свою стурбованість відсутністю в державі дієздатного Конституційного Суду.

Важливим положенням названого рішення є пропозиція пропорційного фінансування у відсотках до бюджету законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

З посиланням на досвід органів конституційної юрисдикції передових демократичних держав П. Мартиненко підтримує необхідність врахування принципу пропорційності при визначенні Верховною Радою України реальних витрат грошових коштів на утримання органів різних гілок влади в умовах хронічного дефіциту державного бюджету⁶.

Як свідчить практика фінансування Конституційного Суду Італії, однією з умов його незалежності є фінансова самостійність. Будь-яке обмежен-

¹ Федеральный Конституционный Закон ФРН «О Конституционном Суде». — Бонн: ИНТЕР НАЦИОНЕС, 1996. — Абзац 2 § 19.

² Савенко М.Д. Незалежність судді Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 1. — С. 79—80.

³ Мартиненко П.Ф. Бюджет як чинник судової незалежності. Досвід Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 5—6. — С. 86.

⁴ Там само. — С. 81.

⁵ Текст виступу Президента України Віктора Ющенка з нагоди щорічного послання до Верховної Ради України 9 лютого 2006 року // Секретаріат Президента України: Прес-служба Президента України. — С. 15, 20.

⁶ Мартиненко П.Ф. Зазнач. публікація. — С. 88.

ня цієї самостійності визнається судом неконституційним. Насамперед ця незалежність дістає вияв у самостійному визначенні фінансових потреб.

У разі необхідності зменшення сум, передбачених для функціонування конституційних органів, представники всіх політичних сил приймають рішення, яким зобов'язують уряд разом з главами конституційних органів за спільною згодою та врахуванням наявних фінансових труднощів визначити зменшення витрат у бюджеті кожного конституційного органу¹.

Незалежність судочинства в США гарантується статтею III Конституції, відповідно до розділу 1 якої судді як Верховного Суду, так і нижчих судів, залишаються на своїх посадах протягом усього часу, доки вони поведуться бездоганно, і у визначений час мають отримувати за свою працю винагороду, що не повинна зменшуватися протягом усього часу перебування їх на посаді².

Відповідно до глави 4 Закону України «Про Конституційний Суд України» гарантіями діяльності суддів Конституційного Суду України є: незалежність, недоторканність, соціальне і побутове забезпечення (статті 27, 28, 29).

Що стосується фінансування Конституційного Суду України, яке передбачається окремим рядком, та пропозицій щодо обсягу фінансування і проекту кошторису, що подаються Головою Конституційного Суду України до Кабінету Міністрів і Верховної Ради України, то про них йдеться у статті 31 цього Закону, яка міститься у главі 5, присвяченій організації та діяльності органу конституційної юрисдикції.

Тобто положення статті 130 Конституції України, відповідно до якого держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів, не розглядається Законом України «Про Конституційний Суд України» як гарантія незалежності Конституційного Суду України.

Отже, є необхідність доповнити Закон статтею щодо надання Конституційному Суду України фінансових, матеріально-технічних і організаційних гарантій та заборонити їх обмеження. Також слід зазначити про самостійність здійснення інформаційного та кадрового забезпечення своєї діяльності, наділення правом оперативного управління майном, приміщенням, якими користується Конституційний Суд України. Без згоди Конституційного Суду України це майно не може бути вилучене і передане іншим суб'єктам.

Норми щодо гарантій діяльності судів є в законах про конституційні суди Білорусі (стаття 24), Литви (стаття 5¹), Росії (стаття 7) тощо³.

З огляду на вищевикладене бюджетне фінансування Конституційного Суду України повинно включати такі моменти.

1. З метою забезпечення бюджетної самостійності та управління фінансами Конституційного Суду України кошторис його видатків має гарантувати можливість незалежного здійснення конституційного судочинства і не може бути зменшений порівняно з попереднім фінансовим роком.

2. Якщо Кабінет Міністрів України вважає за необхідне зменшити обсяг видатків Конституційного Суду України, то пропорційно (в процентному відношенні) мають зменшитися обсяги фінансування й інших гілок влади. Обговорення відбувається за участю Голови Конституційного Суду. У разі

¹ Каттаріно Джованні. Бюджет Конституційного Суду Італії як гарантія його незалежності // Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 5—6. — С. 63, 64.

² Конституційне судочинство. Американський та український досвід. — К.: Інститут демократії імені Пилипа Орлика, 1999. — С. 71—72.

³ Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. — М.: Зерцало, 1998. — С. 238, 491, 731.

незгоди пропозиції Голови Конституційного Суду України долучаються до проекту бюджету з висновком Кабінету Міністрів України.

3. Розмір асигнувань на наступний рік має обговорюватися в парламенті за участю Голови Конституційного Суду України або його заступника.

4. Витрати на утримання Конституційного Суду України мають бути віднесені до захищених статей бюджету.

5. Розпорядження бюджетними коштами на утримання і забезпечення діяльності Конституційного Суду України відповідно до затвердженого Конституційним Судом України кошторису здійснює Голова Конституційного Суду України поза впливом інших гілок влади.

Подальші перспективи гарантування діяльності Конституційного Суду України залежать від загальної політичної стабільності в державі, детальної розробки процедур реагування у випадку невиконання конституційних обов'язків одним із вищих державних органів.

Проголошена в Основному Законі України функція держави не може припинятися внаслідок несумлінності чи заінтересованості окремих осіб, навіть якщо це вищі посадові особи чи органи держави. Про яке здійснення державної влади «на засадах її поділу» може йтися в такому випадку?

Без створення механізму контролю за діяльністю конкретних органів держави з боку органу конституційної юрисдикції, який може визнати неконституційним відсутність акта, що згідно з Конституцією мав бути прийнятий, справу розбудови України не вирішити.

Прикладом цього може бути законодавство окремих країн, де конституційні суди мають спеціальну компетенцію контролювати діяльність законодавчих органів та визнавати їх акти неконституційними. Наприклад, Конституційний Суд Південно-Африканської Республіки може приймати рішення про те, що парламент або президент не виконують конституційне зобов'язання (абзац «е» частини четвертої статті 167 Конституції Південно-Африканської Республіки)¹. Конституційний Суд Угорщини має повноваження усувати неконституційність, що є наслідком недогляду з боку влади.

Вносити зміни треба комплексно, системно, в контексті конституційної реформи, а не залежно від довільних дій інших органів державної влади. Можна скільки завгодно проголошувати незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, але якщо створення необхідних умов для функціонування судів залежатиме від позиції того чи іншого органу державної влади, самостійність судової влади виявиться фікцією. Дотримання принципу фінансової незалежності конституційного суду залежить від економічних можливостей держави, рівня правової культури вищих посадових осіб та ряду інших факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру.

¹ Конституція Південно-Африканської Республіки, укладена 8 травня 1996 року з поправками, внесеними Конституційними Зборами 11 жовтня 1996 року / Пер. з англ. А.О. Шуліми — К., 2000. — С. 55—56.

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОНСТИТУЦІЇ

М. Тесленко,

керівник апарату Національної комісії зі зміцнення демократії
та утвердження верховенства права,
кандидат юридичних наук

Зміна суспільно-політичної обстановки в державі на передній план теоретичних досліджень у галузі конституційного права висуває питання правової охорони Основного Закону. Сьогодні ця тема набуває нового звучання. Більшість розробок у даній сфері торкалася вузьких питань, скажімо забезпечення конституційності правотворчості і правореалізації¹.

Термін «правова охорона конституції» у науковій літературі відомий давно. Ще в радянській державно-правовій літературі, незалежно від конкретного аспекту дослідження, традиційно йшлося про «охорону (захист) конституції». Правову охорону конституції розглядали як «сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується виконання всіх норм, встановлених конституцією, і суворе додержання режиму конституційної законності»².

У юридичній літературі правову охорону конституції розглядають у широкому (охорона конституції всіма галузями права) і вузькому (спеціальні конституційні засоби охорони: конституційний контроль і нагляд, конституційна відповідальність) значеннях³. Охорону конституції також розглядають у трьох аспектах: припиняльно-модифікаторському (зміна конституції), нормативно-застосовному (конституційний контроль) і концептуально-легітимному (захист конституційного устрою)⁴. Охорону треба розуміти і як припинення тих чи інших відхилень від конституції, а також вирішення відповідно до конституції спірних державно-правових питань конституційного значення⁵. Під правовою охороною конституції також розуміється, напри-

¹ Проте аналіз проведеного дослідження історіографії розвитку даної проблеми свідчить про незначну кількість на всьому пострадянському просторі комплексних робіт, серед яких можна виділити кандидатську роботу Т. Пряхіної на тему: «Юридична охорона Радянської Конституції» (Саратов, 1991) та монографію Т. Хабрієвої «Правова охорона Конституції» (Казань, 1995). В Україні це кандидатська дисертація З. Лунь на тему: «Правова охорона Конституції України» (Київ, 2003) та монографія Ю. Тодики «Конституція України: проблеми теорії і практики» (Харків, 2000). Окремі питання, пов'язані з цією темою, розглядалися переважно лише у процесі вивчення загальних курсів з конституційного права.

² Курс советского государственного права / Под. ред. Б.В. Щетинина и А.Н. Горшенева. — М., 1971. — С. 99.; Шафир М.А. О правовой охране Конституции / Теоретические вопросы реализации Конституции СССР. — М., 1982. — С. 58.; Шульженко Ю.А. Конституционный контроль в России. — М., 1995. — С. 6.

³ Белкин А.А. Конституционная охрана: три направления российской идеологии и практики. — СПб, 1995. — С. 8.

⁴ Белкин А.А. Знач. пр. — С. 8.

⁵ Ильинский И.Н., Щетинин Б.В. Конституционный контроль и охрана конституционной законности в социалистических странах // Сов. государство и право. — 1969. — № 9. — С. 41.

клад, здійснення фактичної її реалізації у процесі державно-правових відносин¹. Вона розглядається як одна з гарантійних функцій у системі здійснення норм конституції взагалі² тощо.

Проте з цих визначень не випливає, для чого потрібна правова охорона конституції, ким вона здійснюється, якою є її сутність, тобто юридична природа. Конституція як загальносоціальна цінність є «моделлю побажань» ідеального варіанта існування держави, суспільства і особи, яка має ідеологічний характер і є формою закріплення історичної необхідності, що об'єктивує закономірності соціально-історичного прогресу в Україні.

Тривалий час у доктрині конституційного права нашої країни природа конституції розглядалася суто з класових позицій: «Сутність конституції в тому, що основні закони держави взагалі і закони, що стосуються виборів до представницьких установ тощо, виражають дійсне співвідношення сил у класовій боротьбі»³. Пізніше конституцію почали розглядати як суспільний компроміс «між соціально-політичними силами з таких докорінних питань, як межі втручання держави в життя суспільства і окремих індивідів, форми організації здійснення державної влади, права і свободи людини»⁴, «способом легітимації соціальної згоди і партнерства, громадянського миру»⁵. Наведені визначення закономірно наблизили до розуміння соціальної суті конституції, яка виражає ідею суспільного договору, про що писав Ж.-Ж. Руссо⁶. Договір укладається між самими людьми, які погодилися створити інститути влади, що мають служити на благо народу та надати йому чинності⁷.

Конституція передбачає, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (стаття 3 Конституції України). І в цьому сенсі держава повинна виступати дієвим інструментом ефективного захисту прав і свобод людини. З цією метою Конституція передбачає створення державних інститутів влади, які підпорядковані правам людини. Тобто основою побудови взаємовідносин держави, суспільства і особи є верховенство права — головний принцип, який виражає сутність Конституції і визначає взаємовідносини держави та особи. Відповідно до нього не тільки на державу покладається обов'язок охороняти права і свободи людини, які не даруються першою, а й сама особа повинна мати певні обов'язки і нести відповідальність⁸.

Для того щоб принцип верховенства права, закріплений у Конституції України (стаття 8), не лишився задекларованим на папері, важливим є не тільки поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову (стаття 6 Конституції України), а й, відповідно до останнього, ефективна система стримувань і противаг, яка нівелює можливість зосередити владу в одних руках. Необхідно, щоб принцип верховенства права постійно утверджувався в діяльності органів влади. Він не просто закріплений в Конституції України, а вимагає високої активності органів державної влади, що зобов'язані діяти

¹ Щетинин Б.В. Проблемы теории советского государственного права. — М., 1969. — С. 165.

² Боброва Н.А., Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм. — Воронеж, 1985. — С. 15.

³ Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 2. — С. 344.

⁴ Сравнительное конституционное право. — М., 1996. — С. 66.

⁵ Гергіца А.З. Поняття та сутність конституції в сучасній конституційній доктрині // Науковий вісник Чернівецького державного університету. — 2000. — Вип. 100. — С. 60.

⁶ Ж.-Ж. Руссо. Про суспільну угоду або принципи політичного права. — К., 1999.

⁷ Див.: Томас Пейн. Права людини. — Львів, 2000. — С. 180 та ін.

⁸ Тесленко М. Ще раз до питання про сутність Конституції // Бюлетень Міністерства юстиції України. — № 10 (48). — 2005. — С. 18—23.

лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України (стаття 19 Конституції України).

Отже, у сутності конституції представлені всі основні істотні, головні характеристики такого явища, як її правова охорона. Тобто суть конституції не тільки виявляється, розкривається у її правовій охороні, а й «ховається» в ній. Звідси — цілі правової охорони конституції похідні від цілей конституції і обумовлені нею.

За своєю юридичною природою взаємодія вищих державних органів, що уособлюють волю народу і мають забезпечувати різні сфери суспільного життя відповідно до вимог конституційної законності, повинна сприяти стабільності конституції. Однак в Україні цього не сталося, ситуація ще більше погіршилася у зв'язку з відсутністю дієвості єдиного органу конституційної юрисдикції, який міг би виступити незалежним арбітром у розв'язанні конфліктів між органами влади. Усі ці події стали прямою загрозою основам конституційного ладу, що обумовлює необхідність інституту правової охорони Конституції.

Причини таких грубих порушень криються у радянському сприйнятті побудови стосунків держави і громадянина, які сьогодні визначаються згідно з Конституцією України принципами правової держави та верховенства права. Зазначені принципи спрямовані на досягнення однакових цілей: обмеження державної влади, підпорядкування її праву та захисту прав громадян. При цьому не існує фундаментальних суперечностей між зазначеними поняттями у їх сучасному тлумаченні. Вони різняться підходами. Принцип верховенства права сформувався в англосаксонській системі права, де судові рішення виступають основним джерелом права. А поняття правової держави виникло в системі континентального права, де основним джерелом права виступають закони, прийняті державою. Десятиліття демократичного управління в різних країнах зробили практично ідентичним зміст понять верховенства права та правової держави, і сьогодні відмінності у механізмах захисту прав громадян, що функціонують у Німеччині, Великій Британії чи Сполучених Штатах Америки¹, видаються незначними.

Зараз кордон між континентальною та англосаксонською правовими системами практично нівелюється, чому сприяє судова практика, насамперед практика діяльності Європейського суду з прав людини. З метою впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини Верховна Рада України прийняла Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, відповідно до якого суди під час розгляду справ застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права (стаття 17).

Це, в свою чергу, означає, що суди України вже не можуть уникати прямого застосування практики і прецедентного права Європейського суду з прав людини, а також міжнародних конвенцій у сфері захисту прав людини і основних свобод як комплексного правового механізму. Права людини є об'єктом піклування не тільки національного, а й міжнародного права, методологічною базою створення спільної сфери національного і міжнародного правового регулювання. Для того, щоб згадані європейські стандарти прав людини отримали втілення в національній системі права, необхідна ефективна діяльність судових органів.

¹ Див.: Сиройд О. Громадянин versus держава: історико-правовий аспект природи взаємовідносин. // Українське право. — № 1. — 2003. — С. 64.

Саме на Конституційний Суд України покладено особливу роль в узгодженні впливу міжнародного і національного права у спільній сфері правового регулювання. Найбільш прийнятним є узгодження через співвідношення судової практики Конституційного Суду України та практики Європейського суду з прав людини. Конституційний Суд України у своїй практичній діяльності щодо подолання невизначеності у застосуванні норм Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів України, як правило, виходить з міжнародно-правової доктрини і закріплення в національному праві пріоритетів загальнолюдських цінностей, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Тобто практична діяльність Конституційного Суду пов'язана з процесом реалізації норм Конвенції в їх інтерпретації Європейським судом, а також з аналізом інших міжнародних договорів стосовно прав людини саме на прикладі Європейського суду. Інформування на національному рівні щодо рішень Європейського суду через Конституційний Суд України, і в такий спосіб — щодо змісту кожного права в інтерпретації Європейського суду, дозволяє вважати такі рішення своєрідним «мірилом» змісту і обсягу прав, гарантованих Конвенцією, превенцією порушення як Конвенції, так і Конституції України.

Нерідко законотворча діяльність замінюється процесуальною. Тільки народ, який глибоко поважає Основний Закон, здатен поважати рішення Суду. Це означає, що правова охорона Конституції можлива тоді, коли суспільство пройняте духом законності та виховане на повазі до Закону і рішень Суду, який, залишаючись «підкореним» Закону, одночасно є охоронцем державної ідентичності України для збереження держави як самоцінності.

Однак інститути державної влади завжди мають можливість вийти за межі своїх повноважень, скажімо, відчувши протидію з боку інших інституцій. Внаслідок неправомірної поведінки суб'єктів як негативна реакція на це з боку держави виникають перш за все конституційні охоронні відносини. Потреба в них з'являється щоразу, коли права та інтереси учасників правовідносин, окремої особи або суспільства в цілому чи сама Конституція потребують державно-правового захисту. Вони завжди виступають як відповідносини. За допомогою цих відносин реалізуються заходи юридичної відповідальності, заходи захисту суб'єктивних прав і законних інтересів, превентивні засоби державного примусу¹.

Наприклад, Президент України як гарант додержання Конституції України може скасовувати акти Кабінету Міністрів та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим (пункт 16 статті 106 Конституції України), Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (стаття 101 Конституції України), Кабінет Міністрів України як найвищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує виконання Конституції і законів України, актів Президента України (пункт 1 статті 116 Конституції України), Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України (стаття 147 Конституції України). Таким чином, діяльність зазначених державних органів спрямована на забезпечення відповідності Конституції України (конституційності) законів та ін-

¹ Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. — М., 2002. — С. 132.

ших нормативно-правових актів, іншими словами — встановлення конституційної законності.

Для здійснення процесу правової охорони конституції важливе значення мають суб'єкти. Так, учасниками правовідносин є суб'єкти правовідносин щодо правової охорони конституції, а також суб'єкти права на правову охорону конституції. Фактичним суб'єктом такого права є весь Український народ, який делегує це право державі, внаслідок чого остання стає юридичним суб'єктом правової охорони конституції¹. Тобто, якщо розкласти єдиний механізм юридичної охорони конституції на складові елементи, то суб'єктами конкретних форм правової охорони конституції виступатимуть органи держави, уповноважені конституцією здійснювати таку діяльність.

Крім держави, серед основних суб'єктів правової охорони конституції необхідно виділити і суспільство, а також конкретну особу. Разом з тим, держава (як важливий інститут здійснення верховної влади, забезпечення суверенітету і територіальної цілісності), суспільство (як важливий інститут громадського контролю) і особистість (як інститут основоположних прав і свобод) як суб'єкти правової охорони Конституції водночас виступають і об'єктами правової охорони. Інакше кажучи, йдеться про суб'єктно-об'єктний склад правової охорони конституції, який представляють держава, суспільство та особа.

Отже, правова охорона Конституції як явище, що може оцінюватися з різних позицій, є державно-правовим інститутом: складається з сукупності правових норм, котрі регулюють конституційні охоронні правовідносини, суб'єктів правової охорони конституції (держава, суспільство та особа), які одночасно виступають і об'єктами правової охорони конституції, а також процесу правової охорони Конституції, спрямованого на забезпечення режиму конституційної законності.

Інше питання, ситуація, коли інститути влади відсутні або самі грубо порушують Конституцію. У результаті прийнятої 18 листопада 2005 року Шевченківським районним судом м. Києва постанови у справі за позовом С.М. Піскуна до Президента України В. Ющенка про визнання незаконним Указу Президента України від 14 жовтня 2005 року № 1441/2005 та поновлення на посаді відбулася низка прецедентів з приводу поновлення на посаді осіб, які обіймають політичні посади. Зокрема, 16 червня 2006 року Києво-Святошинський суд Київської області задовольнив позов Є. Жовтяка, Голови Київської обласної державної адміністрації, і поновив його на посаді.

Наведені приклади стосуються спорів, що мають конституційну (публічну) природу, на що вказують функції і повноваження Президента України в системі поділу державної влади, особливий характер конституційних правовідносин, що виникають на підставі Конституції України і мали б розглядатися в Конституційному Суді України.

Важливу роль у справі забезпечення верховенства права відіграє відповідальність посадових осіб і самої держави за скоєння ними порушення за-

¹ Наприклад, О.Ф. Фрицький виділяє серед суб'єктів правового захисту конституції таких: саму Конституцію, в якій передбачена жорстка процедура змін стосовно неї; главу держави — Президента України як гаранта дотримання Конституції; Верховну Раду України, що є єдиним законодавчим органом державної влади, до повноважень якої належить внесення змін до Конституції України; Кабінет Міністрів України, який забезпечує виконання Конституції і законів України; центральні та місцеві органи виконавчої влади; правоохоронні органи (суди, прокуратура) і адвокатура; Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції. (Див.: Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. — К., 2002. — С. 74).

кону. Владі посадових осіб відповідає обов'язок вчиняти дії, які впливають із закону, займаної посади. Президент України як гарант додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, державного суверенітету, територіальної цілісності України, її незалежності (частина друга статті 102, стаття 104, стаття 106) та як глава держави забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади на всій території України відповідно до взятих на себе зобов'язань, викладених у його Присязі¹, має право особисто оцінити діяльність суб'єкта і визначити конкретну міру його конституційно-правової відповідальності шляхом зіставлення реальної діяльності та її результату з інтересами народу, відповідно до яких особи на політичних посадах свідомо приймають на себе відповідальність за належну реалізацію владних повноважень, які вони одержують від народу як єдиного джерела влади.

Відставка, звільнення конституційних діячів із займаних постів — надто сувора санкція, яка завжди означає не тільки позбавлення мандата на керівництво, а й втрату довіри народу². Тим більше, Конституційний Суд України вже визначився з ситуацією, пов'язаною зі звільненням посадової особи (Рішення від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002 (справа про підвідомчість актів про призначення або звільнення посадових осіб), і сформулював правову позицію, відповідно до якої «вирішення Конституційним Судом України питань щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів Президента України або постанов Верховної Ради України індивідуального характеру з питань призначення на посади чи звільнення з посад стосовно їх законності, за винятком положень тих актів, які є наслідком конституційно-політичної відповідальності (статті 115, 122 та інші Конституції України) посадових осіб».

Грубе порушення судами України Конституції України, невиконання рішень Конституційного Суду України, ігнорування загальних принципів права призводить до поступового розхитування стабільності конституційного ладу в державі. Саме конституційний лад є механізмом вираження і реалізації природного права народу бути носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі, а тому він повинен мати найвищий захист з боку Конституційного Суду України, оскільки його порушення призводить до найбільшої суспільної небезпеки.

Коли є можливість звернутися до закону та до призначених суддів, але її відкидають, відверто порушуючи правосуддя і нахабно перекручуючи закони задля захисту чи виправдання насильства або шкоди, вчинених стосовно окремих людей чи групи людей, тоді важко уявити щось інше, ніж стан війни³. Оскільки насильство і шкода, навіть якщо вони вчинені руками тих, кого призначено здійснювати правосуддя, все одно залишаються насильством і шкодою, хоч би й прикривалися іменем, видимістю чи формою закону, адже метою закону завжди є захист невинного й відновлення

¹ Присяга — це не що інше, як послух відповідно до закону. (Див.: Локк Джон. Два трактати про врядування // Київ. — 2001. — С. 210).

² Лучин В.О. Зазнач. праця. — С. 368.

³ Стан війни — це стан ворожнечі та знищення. (Див.: Локк Джон. Зазнач. праця. — С. 138.)

справедливості шляхом неупередженого застосування закону до всіх, на кого поширюється його дія¹.

¹ Там само. — С. 140.

Виконання державою взятих на себе обов'язків, закріплених у конституційних нормах, має досягатися за допомогою необхідних інститутів влади, зобов'язаних задовольняти всі вимоги своїх громадян, які базуються на праві і відповідному законодавчому приписі, що є однією з гарантій права. Коли жодна гарантія права не діє, тоді в результаті опору владі може настати стан війни, про який писав Дж. Локк, що призведе до знищення Конституції.

Недєздатність протягом тривалого часу важливого інституту держави — Конституційного Суду України, єдиного органу конституційного контролю — вже підкреслила його нагальну необхідність, особливу роль у правовій охороні Конституції як незалежного арбітра, здатного стримувати державну владу і водночас наповнювати її діяльність основним змістом — захистом прав і свобод людини. Українське суспільство стало свідком того, як тимчасове припинення діяльності Конституційного Суду призвело до ряду грубих порушень Конституції України, адже він суттєво посилює роль людини як вищої соціальної цінності.

Здійснюючи державну владу в особливій формі, Конституційний Суд України виконує насамперед охоронну функцію. Своїми рішеннями він обмежує державу, координуючи дії її органів, які повинні узгоджуватися із встановленими Конституцією України функціями і не суперечити юридичній природі, завданням і призначенню в державі. У разі недотримання цих умов Конституційний Суд може визнати неконституційним закон, інший правовий акт, позбавивши його юридичної сили.

**ПРО ПЕРСПЕКТИВИ
ПОСИЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ
ЗАСОБАМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ**

С. Владиченко,
кандидат юридичних наук

Захист прав і свобод людини є важливою функцією Конституційного Суду України, діяльність якого розширює традиційні уявлення про правосуддя¹. Як єдиний орган конституційної юрисдикції Конституційний Суд України забезпечує верховенство і пряму дію норм Конституції, у тому числі стосовно прав і свобод особи, охороняє ці норми, запобігає їх порушенню шляхом вилучення з правового поля неконституційних². Що ж до правозахисту в суто практичному сенсі, який визначається, зокрема, у статті 8 Загальної декларації прав людини як поновлення в правах у разі їх порушення та усунення перешкод для реалізації суб'єктивних прав, то для Конституційного Суду України цей вид діяльності не є основним. Адже головною функцією Суду є контроль за дотриманням Основного Закону шляхом перевірки правових актів на відповідність Конституції України.

Реалізуючи інші форми конституційного контролю, судовий орган конституційної юрисдикції фактично сприяє захисту прав і свобод людини. У першу чергу це стосується попереднього (превентивного) конституційного контролю, який здійснюється щодо правових актів, які ще не набули чинності. Разом з тим і абстрактна перевірка відповідності правових актів конституційним нормам, що закріплюють права і свободи людини, яка проводиться у процесі наступного (репресивного) конституційного контролю, здебільшого також спрямована на охорону цих прав і свобод, оскільки захищати права громадян від неконституційного закону немає необхідності. Потреба в цьому може виникнути у разі застосування такого закону на практиці. Тому, власне, про захист у суто юридичному розумінні може йтися тоді, коли під час розгляду конкретної справи у суді закон (інший правовий акт) визнається таким, що порушує конституційні права особи. Після визнання таких правових актів неконституційними вони повністю або частково втрачають чинність, а права і свободи, які було порушено їх дією, фактично поновлюються рішенням суду. Саме таким чином діє американська модель захисту прав і свобод людини засобами конституційної юстиції. Причому нормоконтроль у цьому випадку набуває рис особливого, конституційного, правосуддя як елемента загального правосуддя, що реалізується

¹ Бойков А. Д. Третья власть в России. — М., 1997. — С. 103.

² Див.: Лазарев В.В. Конституционный Суд Австрии // Государство и право. — 1993. — № 9. — С. 60; Авакьян С.А. Проблемы теории и практики конституционного контроля и правосудия // Вестник Московского университета. Серия Право. — 1995. — № 4 — С. 14; Савенко М.Д. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1. — С. 72; Чубар. А. Захист прав і свобод людини і громадянина у конституційному судочинстві України // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1. — С. 85.

судовими органами¹ шляхом розгляду і вирішення конфліктів, пов'язаних з порушенням норм права². Отже, конституційна юстиція в американському варіанті є специфічною і, власне, вторинною функцією всіх судів загальної юрисдикції, що здійснюють цей захист. У такому разі для судів не існує особливої категорії конституційних справ, оскільки процедура конституційного контролю порушується тільки в ході розгляду конкретної судової справи, у якій одна із сторін вважає, що вимога іншої сторони базується на неконституційній нормі. Конституційна юстиція тут не виокремлюється із загального правосуддя.

Особливість «європейської», або «австрійської», моделі захисту прав і свобод людини засобами конституційного правосуддя, яка набула поширення у країнах континентальної Європи і запроваджена в Україні, полягає в тому, що перевірку відповідності законів та інших нормативних актів Конституції здійснюють спеціалізовані суди (трибунали), наділені конституційною юрисдикцією³. Ми поділяємо думку тих правників, котрі стверджують, що перевірка конституційності законів та інших нормативних актів, коло яких визначене законодавством, — головна, «титільна», функція конституційного суду (трибуналу), його визначальне повноваження⁴. Що стосується захисту прав людини, то ця діяльність похідна від основної функції такого спеціалізованого суду — конституційного контролю, який реалізується у формі конституційного судочинства.

Зауважимо, що при здійсненні конституційним судом як охорони конституційних норм, які визначають обсяг прав і свобод індивіда, так і захисту суб'єктивних прав, предметом судового розгляду, по суті, є конституційність правовідносин, що склалися між особою та державою, а вимога громадянина чи іншого суб'єкта про визнання закону неконституційним — лише привід для порушення провадження у конституційному суді. Коли ж результатом цього провадження буде фактичне поновлення порушених суб'єктивних прав фізичної чи юридичної особи або усунення перешкод для їх реалізації, можна вести мову про захист судовим органом конституційної юрисдикції прав і свобод конкретних індивідів, тобто про конституційне правосуддя, суть якого розкривається, насамперед, у зв'язку з «обслуговуванням» судами соціальних відносин, що складаються за участі суб'єктів — представників «громадянського суспільства»⁵.

У юридичній літературі зазначається, що конституційним судам належить особливе місце серед інших судових інституцій, адже вони як спеціальні судові органи, з одного боку, є складовою загальної структури судової влади, а з іншого, — певною мірою дистанціюються від решти судів. Як і всі інші суди, Конституційний Суд України виступає арбітром при вирішенні спорів щодо права, використовуючи при цьому певні юридичні процедури і ухвалюючи юрисдикційні акти. Розмежування діяльності Конституційного Суду та судів загальної юрисдикції пов'язане з різною предметною компетенцією і особливим характером рішень, що приймаються в процесі

¹ Ржевский В.А. Общественный строй развитого социализма: конституционное содержание, структура, регулирование. — М., 1983. — С. 188.

² Див.: Комментарий к Конституции Российской Федерации / Общ. ред. Ю.В.Кудрявцева. — М., 1996. — С. 482.

³ Алебастрова И.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. пособие. — М., 2000. — С. 157—158.

⁴ Хабриева Т. Я. Правовая охрана Конституции. — Казань, 1995; Шаповал В. Сутнісні характеристики конституційного контролю // Право України. — 2005. — № 3. — С. 25.

⁵ Див.: Боннер А.Т. Правосудие как вид государственной деятельности. — М., 1973. — С. 16.

конституційного судочинства. Конституційний Суд України не належить також до вищих судових органів України, оскільки не очолює систему національних судів і не є для них касаційною чи наглядовою інстанцією. Разом з тим, особливого значення нині набуває проблема вдосконалення форм взаємодії (у тому числі процесуальних) Конституційного Суду України та інших судових інституцій з метою об'єднання їх зусиль для здійснення ефективного захисту прав і свобод людини. Проте доводиться констатувати, що в Україні відсутні необхідні умови для того, щоб Конституційний Суд України міг здійснювати захист суб'єктивних прав людини засобами конституційної юстиції, ефективно доповнюючи правосуддя, що здійснюється судами загальної юрисдикції. Це пов'язано, насамперед, із неможливістю прямого доступу до конституційного правосуддя заінтересованих у захисті своїх прав фізичних та юридичних осіб.

Аналіз статті 150 Конституції України та статей 40, 43 Закону України «Про Конституційний Суд України» дозволяє дійти висновку, що законодавець суттєво обмежив можливості звернення фізичних та юридичних осіб до Суду, зокрема, з питань відповідності Основному Закону правових актів щодо прав і свобод людини. Що ж стосується права на конституційне звернення з питань тлумачення Конституції і законів з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи, то цей канал доступу фізичних та юридичних осіб до конституційного правосуддя діє недостатньо ефективно. Тим часом, як свідчить багаторічна практика роботи органів конституційної юрисдикції країн Європи, правом звертатися до конституційного суду безпосередньо наділені Президент, депутати парламенту, уряд, омбудсмен. Суди загальної юрисдикції не виявляють такої активності щодо захисту прав і свобод особи засобами конституційної юстиції, як звичайні громадяни¹. Тож не дарма відомий німецький фахівець у галузі конституційного права П. Геберле саме громадян називає головними гарантами конституційних цінностей².

Сьогодні переважна більшість вчених-конституціоналістів погоджуються з тим, що, крім охорони конституційних прав і свобод людини, конституційний суд, безумовно, повинен активно здійснювати захист прав і свобод членів суспільства, щоб люди не потерпали від державного свавілля. Крім того, віра суспільства в судовий перегляд законів, що порушують права і свободи людини, надає суддям легітимну можливість вирішувати, як зміни в законодавстві узгоджуються з цими правами і свободами³.

Виходячи з цього доцільно було б розширити перелік суб'єктів звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших нормативних актів, встановлений у статті 150 Конституції України, надавши таке право фізичним та юридичним особам. Тобто йдеться про запровадження в Україні інституту конституційної (індивідуальної) скарги, що є як засобом захисту прав і свобод, законних інтересів особи, порушених актами чи діями державних органів, так і одним із способів здійснення цих

¹ Конституционное право зарубежных стран // Под ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. — М., 2000. — С. 75—77.

² Геберле П. Загальні проблеми конституційного права та юрисдикції Конституційного Суду на матеріалі «німецької моделі» і з погляду на Україну // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 6. — С. 69.

³ Spilotopoulos E. Judicial Review of Legislative Acts in Greece // Temple Law Quarterly. 1983. Vol. 56. — № 2. — P. 501.

прав¹. Саме така характеристика конституційної скарги дозволяє, з одного боку, говорити про неї як про визначену законом можливість фізичної чи юридичної особи звернутися безпосередньо до судового органу конституційної юрисдикції, якщо її права і свободи порушено державою в результаті прийняття та застосування неконституційних правових актів, а з іншого, — як про певну процедуру, що застосовується судовим органом конституційної юрисдикції для захисту прав і свобод особи.

Інститут конституційної скарги властивий правовим системам багатьох країн, де є конституційні суди (Австрія, Німеччина, Іспанія, Чехія та ін.). Адже такий інститут надає особі, яка апелює до судового органу конституційної юрисдикції, більше можливостей для захисту своїх прав і свобод.

Протягом трьох останніх десятиліть європейська конституційна юстиція всіяко сприяла громадянам, які вирішили захищати свої права в конституційних судах, і не в останню чергу тому, що суди поступово набували більшої самостійності щодо інших гілок влади.

Оскільки більшість конституційних проваджень стосовно прав людини в конституційних судах Італії, Німеччини, Іспанії відкривається з конкретних правових спорів, можна стверджувати, що за наявності жорстких обмежень компетенції конституційного суду (коли він не має права законодавчої ініціативи, не може самостійно відкривати конституційне провадження) цей орган повинен мати у своєму розпорядженні такий сильний важіль захисту прав і свобод людини, як конституційна скарга. Це дозволяє йому, здійснюючи на практиці захист прав окремих громадян, водночас поширювати конституціоналізм у сферах права і державного управління.

На думку багатьох дослідників, труднощі зі створенням дієвого механізму охорони і захисту прав і свобод людини засобами конституційної юстиції пояснюються, насамперед, необхідністю адаптації до нових умов кельзенівської моделі конституційного контролю — найбільш поширеної у світі. У процесі її реалізації на рівні конституційного суду, як правило, досить швидко загострюється конфлікт позитивного та природного права, реально існуючого та належного. Особливо це стосується країн, де в основу визначеного конституцією статусу фізичної особи покладено ідеологію природних прав людини. Г. Кельзен та його послідовники відводили органам конституційної юрисдикції роль технічного експерта формальної конституційності законів, а не їх дослідника з позицій суспільного ідеалу. Тож суддям доводиться постійно вибирати, чи розв'язувати проблему суто формально-правовим способом, чи на основі конституційних принципів.

Внаслідок прийняття Конституційним Судом України рішень, що зумовлюють скасування нормативно-правового акта (повністю чи в його окремі частині), відбуваються зміни у загальній системі державно-правових норм. Тобто Суд не може не впливати як на правотворчу, так і на правозастосовну практику. Цей вплив обумовлений особливою правовою природою його рішень, яким притаманні нормативність, узагальненість (вони розраховані на невизначене коло осіб), а також обов'язковість². З огляду на це рішення Суду часто визначаються в юридичній літературі як «нормативно-преце-

¹ Туманов В.А. Права человека и исполнительная власть // Сов. государство и право. — 1990. — № 2. — С. 50.

² Див.: Анишина В.И. Правовые позиции Конституционного Суда России // Российская юстиция. — 2000. — № 7. — С.11; Белов А.П. Правотворческая деятельность судов. Право и судебная практика в России и за рубежом // Право и экономика. — 2000. — № 7. — С. 71.

дентні»¹. Підставами для віднесення таких рішень до категорії прецедентів є, по-перше, сам факт входження Конституційного Суду до системи судових органів і, по-друге, та обставина, що сила рішень Суду поширюється не лише на ті положення правових актів, які були безпосереднім предметом його розгляду, а й на аналогічні, що містяться в інших актах.

Однак рішення Конституційного Суду істотно відрізняються від звичайних судових прецедентів, оскільки останні, як відомо, є результатом оцінки судом певної сукупності фактів². А Конституційний Суд розглядає здебільшого питання права, і тому предметом дослідження у рамках конституційного судочинства є, головним чином, закони, інші правові акти. Крім того, судовий прецедент традиційно визначають як результат діяльності суду, що є вищим стосовно інших судів. Інакше кажучи, між судом, який створює прецедент, та судами, для яких цей прецедент є обов'язковим, повинні існувати відносини ієрархічної підпорядкованості. Тим часом, як уже зазначалося, Конституційний Суд України не є вищим судом щодо інших судів. Тому, говорячи про прецедентний характер його рішень, треба враховувати їх специфіку. Разом з тим, на наш погляд, уже назріла необхідність надати рішенням Конституційного Суду України офіційний статус спеціальних прецедентів, як у Німеччині та Іспанії³. Це передбачає формування відповідної практики їх застосування судами згідно з принципом верховенства права (стаття 8 Конституції України), який полягає у єдності національного правового поля, що ґрунтується на вищій юридичній силі Конституції, прямій дії норм Основного Закону і наявності внутрішньо узгодженої системи законодавства. Вважаємо, така позиція є найбільш послідовною, оскільки найповніше відображає особливість діяльності Конституційного Суду України.

¹ Див.: *Эбзеев Б.С.* Конституция. Правовое государство. Конституционный Суд. — М., 1997. — С. 63; *Коржанський М.Й.* Постанова Пленуму Верховного суду України: нормативний акт чи коментар // *Юридичний вісник України.* — 1997. — № 6. — С. 84; *Шевчук С.* Щодо обов'язковості рішень Конституційного Суду України у контексті доктрини судового прецеденту // *Право України* — 2000. — № 2. — С. 48; *Тесленко М.* Правова природа актів Конституційного Суду України // Там само. — С. 6—9.

² *Саматов Ф.С.* Юридическая природа актов Конституционного Суда. — М., 1997. — С. 14.

³ *Погорілко В., Федоренко В.* Джерела права України (загальна теорія конституційного права) // *Вісник Академії правових наук України.* — 2002. — № 1. — С. 54.

Трибуна Молодого Вченого

**БЮДЖЕТ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ —
ОДНА З ГАРАНТІЙ ЗДІЙСНЕННЯ
КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ
(фінансово-правовий аспект)****Л. Чуприна,**аспірантка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Конституційний Суд України посідає особливе місце в системі судових органів нашої держави. Відповідно до статті 147 Конституції України він є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, наділеним спеціальною компетенцією щодо забезпечення конституційної законності в державі.

Під конституційною юрисдикцією¹ в наукових джерелах розуміють діяльність судів (квасісудових органів), спрямовану насамперед на визначення відповідності певного кола правових актів конституції та на реалізацію деяких інших повноважень. Вона здійснюється у порядку конституційного провадження та у формі конституційного судочинства.

Питання щодо визначення правового статусу Конституційного Суду України, його місця й ролі в системі органів державної влади, юридичної природи ухвалюваних ним актів, статусу його суддів отримали відображення в різних наукових працях українських дослідників. Проблеми конституційної юрисдикції досліджувалися провідними українськими правознавцями, зокрема П. Євграфовим, М. Козюброю, П. Мартиненком, В. Погорілкою, В. Шаповалом та іншими.

Що ж стосується питань забезпечення повноцінного бюджету Конституційного Суду України як основної гарантії його незалежної діяльності, то вони не були об'єктом окремого наукового дослідження фахівців. Зокрема, не аналізувалися проблеми, що виникають у процесі розробки проекту Державного бюджету України на відповідний рік щодо фінансування Конституційного Суду України, затвердження Верховною Радою України обсягів такого фінансування як невід'ємної складової (окремого рядка) Закону про Державний бюджет, а також на стадії виконання бюджету. Потребує також наукового обґрунтування юридична природа Конституційного Суду України як бюджетної установи з особливим статусом.

Метою цієї статті є розкриття окремих понять змісту бюджетного фінансування Конституційного Суду України та визначення основних напрямів

¹ Від лат. *jurisdictio* — судочинство (*jus* — право і *dictio* — проголошення).

удосконалення фінансового законодавства у сфері забезпечення його незалежної діяльності.

Для з'ясування цих питань насамперед зупинимося на основних засадах діяльності Конституційного Суду України, проаналізуємо у загальних рисах зарубіжний досвід фінансового забезпечення органів конституційної юрисдикції.

Визначення порядку та механізму фінансування (централізований чи децентралізований) певною мірою залежить від моделі, за якою функціонує конституційне судочинство в державі. Вчені-конституціоналісти виділяють дві основні моделі конституційної юрисдикції — американську та європейську¹.

Відповідно до американської моделі, яку ще називають децентралізованою, або дифузивною, повноваженнями щодо контролю за конституційністю законів наділені практично всі суди загальної юрисдикції.

Різновидом американської моделі конституційної юрисдикції є модель, за якою функція конституційного контролю належить найвищому судовому органу в системі судів загальної юрисдикції (Австрія, Індія, Швейцарія) чи його спеціальній палаті або колегії (Естонія тощо.). У ряді держав для розгляду відповідних питань і вирішення конкретної справи передбачено створення спеціального складу вищого суду.

В Україні діє європейська модель² конституційної юрисдикції, для якої характерна наявність у державному механізмі спеціального судового органу (конституційного суду), відокремленого від системи судів загальної юрисдикції.

За цією моделлю відповідні повноваження належать єдиному органу конституційної юрисдикції, який у зв'язку з цим не має власної ієрархії. Проте в окремих федеративних державах конституційні суди створені як на рівні самої федерації, так і на рівні всіх або частини її суб'єктів: наприклад, у Російській Федерації. Різновидом європейської моделі вважають і таку, що ґрунтується на практиці так званих квазісудових органів (Конституційна Рада Франції).

Ефективне виконання завдань і функцій, визначених відповідно до чинного законодавства для Конституційного Суду України, можливе лише за умови достатнього фінансового забезпечення цього органу, що є своєрідною гарантією його незалежної діяльності.

Незалежність Конституційного Суду України при здійсненні ним своїх повноважень забезпечується різноманітними гарантіями, тобто сукупністю специфічних умов, засобів та способів. Матеріально-фінансова незалежність і самостійність Конституційного Суду є основою для реального втілення його незалежності в цілому³.

Питанням гарантій (зокрема гарантіям законності, захисту прав та свобод людини і громадянина тощо) присвячена низка наукових праць провідних українських вчених, зокрема С. Бобровник, В. Копейчикова, М. Орзіха, П. Рабіновича, В. Тація, Ю. Шемшученка. Вони є теоретичним підґрунтям, у тому числі й для дослідження гарантій фінансової незалежності органів конституційного судочинства.

¹ Див.: Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 67.

² Європейська модель в окремих джерелах має назву «австрійська» або «кельзенська», на честь відомого теоретика права Г. Кельзена, який був одним із творців Конституційного Суду в Австрії.

³ Див.: Селівон М.Ф. Проблемні питання формування і виконання бюджету Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 5—6. — С. 92.

Під поняттям «гарантії»¹ розуміють сукупність умов, засобів та способів, які забезпечують фактичну реалізацію тих чи інших завдань, механізмів їх впровадження у реальну дійсність, що є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих нормативно-правових приписів, принципів, якими охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на здійснення визначених завдань.

Гарантії фінансової самостійності судових органів відіграють важливу роль у забезпеченні діяльності Конституційного Суду України та відображаються через принцип судової незалежності, що включає як міжнародно-правовий, так і національний аспекти². Цей принцип отримав міжнародне визнання та закріплення в міжнародних договорах, у тому числі тих, що підписані та ратифіковані Україною.

Відповідно до пункту 2 Монреальської Декларації про незалежне судочинство 1983 року жодна влада не може втручатися в судовий процес. Вона повинна утримуватися від будь-яких дій, що можуть вплинути на рішення суду або завадити його належній роботі.

Принцип судової незалежності, в комплексному розумінні, включає незалежність функціонування судової системи від виконавчої та законодавчої гілок влади, а також матеріальну незалежність суду. Фінансова стабільність, підкреслюється в Монреальській Декларації, є складовою судової незалежності (пункт 3); держава зобов'язана забезпечити належне фінансування для здійснення правосуддя (пункт 5).

Десятого травня 2006 року Указом Президента України затверджено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, в якій значну увагу приділено забезпеченню незалежної діяльності судів як однієї з гарантій незалежності судової влади.

Фінансування Конституційного Суду України має тенденцію до щорічного збільшення, що зумовлюється передусім інфляційними процесами, зростанням вартості витрат на забезпечення його діяльності тощо. Наприклад, у 2005 році на потреби єдиного органу конституційної юрисдикції державою було виділено 29 610,6 тисяч гривень, що майже на 10 мільйонів більше, ніж у 2004 році (19 438,3 тисячі гривень). Бюджет Конституційного Суду України на поточний рік становить 37 836 тисяч гривень. Обсяг фінансування Конституційного Суду України у 2006 році, порівняно з попереднім, збільшився на 28 %.

Основним джерелом фінансування Конституційного Суду України є Державний бюджет України. Статтею 130 Конституції України обов'язок щодо забезпечення фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів покладено на державу. Положеннями цієї статті передбачено, що видатки на утримання судів у Державному бюджеті України визначаються окремо.

Зазначене конституційне положення конкретизовано в Законі України «Про Конституційний Суд України», стаття 31 якого встановлює, що фінансування Конституційного Суду України передбачається в Державному бюджеті України окремим рядком, та в статті 87 Бюджетного кодексу України, згідно з якою до видатків, що здійснюються з Державного бюджету України, належать і видатки на судову владу.

¹ «Гарантія» походить від французького «garantie» — забезпечення, запорука.

² Див.: *Мартиненко П.Ф.* Бюджет як фактор судової незалежності: досвід Конституційного Суду України // *Вісник Конституційного Суду України.* — 1998. — № 5—6. — С. 84.

Пропозиції щодо обсягу фінансування Конституційного Суду України і проект відповідного кошторису подаються Головою Конституційного Суду України до Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України при формуванні проекту Державного бюджету України на кожний наступний рік.

Проект кошторису Суду на наступний рік складає його Секретаріат. Він проходить експертизу в постійній Комісії Суду з питань бюджету та кадрів і затверджується на засіданні Суду (пункт 1 § 7 глави 2 Регламенту Конституційного Суду України). У подальшому цей документ передається Головою Конституційного Суду України до Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України.

Аналіз проходження та обговорення проекту бюджету щодо фінансування Конституційного Суду України в Міністерстві фінансів України, Кабінеті Міністрів України, комітетах Верховної Ради України, а також затвердження бюджету на пленарному засіданні парламенту свідчить, що закладені у законодавстві гарантії фінансової незалежності Суду на цих стадіях бюджетного процесу є недостатніми.

У згаданих органах бюджет Конституційного Суду України обговорюється, але рішення приймаються, по суті, без врахування особливого статусу останнього і в такому самому порядку, як для інших державних органів та бюджетних установ¹.

Аналіз світової практики затвердження бюджетів органів конституційного судочинства дозволяє виділити два шляхи проходження процедури законодавчого закріплення обсягів фінансування для цих органів.

У першому випадку (до країн, які йдуть цим шляхом, належать Україна, Російська Федерація, Румунія, Чеська Республіка тощо) суми бюджетних асигнувань визначаються судом тільки як пропозиція (що, по суті, носить лише рекомендаційний характер) для подальшого затвердження парламентом.

Відповідно до законодавства Російської Федерації Конституційний Суд цієї держави фінансується за рахунок федерального бюджету, в якому щорічно окремим рядком передбачається виділення необхідних для забезпечення діяльності Суду коштів.

Указом Президента Російської Федерації від 15 вересня 1995 року передбачено, що обсяг видатків на утримання Конституційного Суду визначається урядом Російської Федерації за погодженням Голови Конституційного Суду.

Згідно із законодавством Російської Федерації уряд розробляє проект федерального бюджету в частині фінансування Конституційного Суду у взаємодії з Головою Суду. Представник Конституційного Суду має право брати участь в обговоренні проекту федерального бюджету на засіданні Федеральних Зборів Російської Федерації.

Конституційний Суд Румунії має власний бюджет, проект якого формується з урахуванням результатів експертизи, проведеної Міністерством фінансів, пленумом Конституційного Суду, та передається уряду для внесення до проекту державного бюджету з метою подальшого затвердження законодавчим органом.

У Чеській Республіці виконавча влада має всі можливості щодо впливу на фінансування органів судової влади. Пропозиції щодо обсягів фінансових асигнувань подаються Конституційним Судом до Міністерства фінансів. У подальшому ці показники перевіряє конституційно-правовий комітет чеського парламенту. В обговоренні їх на комітеті Конституційний Суд пред-

¹ Див.: Селівон М.Ф. Проблемні питання формування і виконання бюджету Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 5—6. — С. 94.

ставляє його Голова за активної участі представника Міністерства фінансів. Конституційно-правовий комітет оцінює ступінь обґрунтованості запитів Суду, після чого відбувається голосування щодо подальших дій.

Інший шлях передбачає внесення парламентом до складу видаткової частини державного бюджету суми асигнувань, яка була запропонована конституційним судом, без будь-яких змін та поправок (подібна практика існує у Бельгії, Франції, Італії та ін.).

В Італії фінансова незалежність Конституційного Суду гарантується через затвердження його бюджету парламентом у розмірі, запропонованому Судом. Конституційний Суд Італії через свої керівні органи (пленум та президію) повідомляє Міністерству фінансів розмір сум, необхідних для належного виконання покладених на нього обов'язків. Міністерство фінансів, у свою чергу, включає цю суму до проекту державного бюджету, а парламент при розгляді проекту затверджує її без змін.

У Бельгії, після розробки бюджету Арбітражним Судом, Голові Палати представників направляється повідомлення про суму асигнувань на наступний рік, причому ця сума розшифровується тільки за такими статтями, як видатки на утримання персоналу, адміністративні видатки та видатки на матеріально-технічне постачання.

Конституційна Рада Франції, враховуючи потреби для здійснення своєї діяльності, самостійно встановлює обсяг фінансових ресурсів. У подальшому її роль полягає лише у направленні листа, в якому зазначається сума необхідних коштів. Конституційній Раді не потрібно дискутувати або ж надавати обґрунтування чи пояснення стосовно заявки на асигнування. Міністр у справах бюджету погоджується із запропонованою сумою без обговорення та вносить її до проекту закону про бюджет.

Реальна незалежність Конституційного Суду Словенії ґрунтується на його праві на самостійне встановлення бюджетного фінансування. Законодавчим органом визначено, що обсяг коштів, необхідних для забезпечення роботи Суду, є частиною бюджету Республіки Словенія. Пропонуючи свій власний бюджет, Суд не залежить від уряду, який, в свою чергу, звертається до парламенту з пропозицією про держбюджет.

Фінансування Конституційного Суду України загалом здійснюється з дотриманням вимог, встановлених у Бюджетному кодексі України, оскільки саме цим актом регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження та виконання Державного бюджету України.

З позицій бюджетного законодавства Конституційний Суд України розглядається як бюджетна установа. Тому загальні принципи бюджетного фінансування поширюються і на цей орган державної влади. Український законодавець характеризує бюджетну установу як орган, установу чи організацію, визначену Конституцією України, а також як установу чи організацію, створену в установленому порядку органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим чи органами місцевого самоврядування, яка повністю утримується за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевих бюджетів.

Протягом бюджетного року до чинного закону про державний бюджет можуть бути внесені зміни щодо скорочення бюджетних призначень, серед яких і ті, що впливають на обсяги фінансування Конституційного Суду. Практика свідчить, що скороченню підлягають будь-які статті видатків, за винятком тих, які належать до захищених статей. До них згідно зі статтею 55 Бюджетного кодексу України належать статті видатків Державного бюджету України, обсяг яких не може змінюватися у разі скорочення за-

тверджених бюджетних призначень. Кошти, що спрямовуються на покриття витрат діяльності Конституційного Суду України згідно із затвердженими в законі про державний бюджет програмами, переважно не належать до захищених статей видатків.

Право визначати захищені статті видатків у Державному бюджеті України належить Верховній Раді України. Щорічно затверджуючи закон про Державний бюджет України, єдиний орган законодавчої влади України в цьому ж акті визначає і перелік захищених статей видатків. Зокрема, в Законі України «Про Державний бюджет України на 2006 рік» до захищених віднесено такі видатки (за економічною структурою): оплата праці працівників бюджетних установ; нарахування на заробітну плату; придбання медикаментів та перев'язувальних матеріалів; забезпечення продуктами харчування; оплата комунальних послуг та енергоносіїв; виплата процентів за державним боргом; трансфери населенню; трансфери місцевим бюджетам (стаття 32).

Відсутність у переліку захищених статей видатків тих, що впливають на фінансову незалежність судових органів, може призвести до негативних наслідків. Так, у 1999 році Верховна Рада України дозволила Кабінету Міністрів України, за поданням Міністерства фінансів України, обмежувати видатки розпорядників коштів Державного бюджету України з урахуванням першочерговості та повноти фінансування захищених статей видатків, визначених статтею 19 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік». Верховна Рада України тим самим дозволила Кабінету Міністрів України скорочувати фінансування витрат на утримання судів нарівні з витратами, не захищеними статтею 19 цього Закону¹.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/99 від 24 липня 1999 року (справа про фінансування судів) стаття 19 Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» у цій частині була визнана такою, що не відповідає Конституції України. Однак не виключено, що подібна ситуація може виникнути і в майбутньому, оскільки чинною є норма Бюджетного кодексу України щодо захищених статей (стаття 55) і щодо права Верховної Ради України скорочувати видатки загальної частини Державного бюджету України (стаття 54).

У ряді країн конституційний суд має, крім бюджетних, інші додаткові джерела фінансування. Одним із них є державне мито (чи прирівняні до нього платежі), що надходить на користь суду як супровід конституційного подання чи конституційного звернення. При справлянні державного мита (чи подібних зборів) конституційні суди враховують матеріальний стан кожного заявника і можуть звільнити його від сплати цього обов'язкового платежу (наприклад, стаття 39 Закону Російської Федерації «Про Конституційний Суд Російської Федерації»). У більшості держав такий збір принципово не справляється.

Запровадження сплати державного мита (чи іншого подібного збору) є певною мірою позитивним явищем. Воно має на меті забезпечення двох функцій: по-перше, сприяє поповненню доходів конституційного суду, а по-друге, виконує роль стримуючого фактора у разі зловживання правом звернення до конституційного суду чи подання недобросовісних звернень. Така практика існує, зокрема, в Австрії та Німеччині. Враховуючи зазначене, доцільно, на нашу думку, вивчити досвід країн, які застосовують

¹ Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/99 від 24 червня 1999 року у справі про фінансування судів // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 4. — С. 5—10.

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ

ВНЕСОК ЮРИСТІВ НАДДНІСТРЯНЩИНИ ТА ПРАВОЗНАВЦІВ-ЕМІГРАНТІВ 20—30-Х РОКІВ У ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ

О. Мироненко,

доктор філософських наук, професор

(Продовження)

У попередніх статтях ми простежили процес еволюції радянської доктрини конституційної юстиції 20—30-х років в СРСР у цілому і в УСРР та УРСР зокрема.

У цей період значний юридичний потенціал зосереджувався на українських територіях, які волею долі (і Версальських угод) залишалися за межами рідної землі. Правознавча ж еліта Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття і Південної Бессарабії була позбавлена безпосередньої участі у формуванні концепцій «пролетарського права» та захисту основ радянських конституцій, однак працювала плідно, ефективно і цим самим збагачувала світовий доробок доктрини конституційного контролю. Об'єктивні обставини для цього були досить сприятливими як у прикладному, так і концептуальному аспектах: і в умовах діяльності одного з перших у ХХ столітті спеціального Конституційного суду Чехословаччини, і в умовах запровадження старого американського варіанта охорони конституції у централізованому його вигляді в Румунії, і в умовах дії англійської моделі конституційного контролю за принципом «парламентського абсолютизму» з повним відстороненням судів від ревізії законів, що спостерігалось в міжвоєнній Польщі.

Центрами української юридичної думки на Наддністрянщині мали б стати юридичні факультети Львівського університету ім. імператора Франца І та Чернігівського університету. Але колись онімечений Львівський університет залишався у досліджуваний період уже не майже, а повністю полонізованим. Усі 8 кафедр з українською мовою викладання було ліквідовано, 14 професорів-українців звільнено з роботи¹. Українським студентам фактично заборонялося студіювати в університеті, який тепер носив ім'я Яна Казимира. Така ж доля спіткала юридичний факультет Чернівецького університету, що функціонував уже майже півстоліття (з 4 жовтня 1875 року) і

¹ В університеті залишили деяких фахівців з-поміж українців-полонофілів. Так, у 1923—1925 роках ректором і проректором цього закладу став відомий криміналіст Ю. Макаревич (1872—1955), який, будучи сенатором, багато працював саме в галузі польського кримінального права: «Польське кримінальне право» (1919 рік), «Кримінальне право: порівняльний аналіз» (1924 рік), «Кримінальний кодекс Польщі з коментарем» (1938 рік) та інші.

прославився всесвітньо відомими школами криміналістики та кримінального права (професор Г. Гросс), «живого права», соціології права (професор Є. Ерліх) тощо. Починаючи з 1920 року університет став румунізованим.

Відповідь на репресії польської влади у «Східній Малопольщі»¹ проти української науки та освіти взагалі і вітчизняного правознавства зокрема не змусила себе довго очікувати. У липні 1921 року за ініціативою Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) та рішенням з'їзду українського студентства було засновано Львівський таємний український університет (ЛТУУ), який мало чим поступався класичним європейським університетам, хоч і працював на громадських засадах. Його очолювали протягом майже п'ятирічного існування один за одним літературознавець, майбутній академік ВУАН В. Щурат (1871—1948), лікар-фтизіатр М. Панчишин, математик М. Чайковський (1887—1970) та правознавець Є. Давидяк (1879—1961). Половина загальної кількості студентів (608 з 1258) навчалися на юридичному факультеті, яким перші три роки керував голова Правничої комісії НТШ, редактор наукового збірника цієї комісії, що виходив у 1925—1929 роках, професор В. Вергановський (1876—1946).

Серед викладачів ЛТУУ, котрі внесли певний доробок у загальнолюдську доктрину конституційної юстиції в 20—30-і роки, чільне місце займає декан юридичного факультету університету в 1923—1925 роках, член-кореспондент Петербурзької академії наук професор В. Охримович (1870—1931). На своїх лекціях він особливо наголошував на необхідності пізнання народних звичаїв як основного джерела «поглядів правних», на введенні до наукового обігу та практичному застосуванні «українсько-руських приповідок правничих» тощо. Історію українського права у Таємному університеті та в Богословській академії у Львові (згодом — в Українському вільному університеті (УВУ) у Празі) викладав професор М. Чубатий (1889—1975) — учень М. Грушевського та О. Бальцера, доктор філософії і доктор права. Особливе значення для концепції конституційної юстиції мали праці вченого, написані саме у досліджуваний період: «Державний лад у Західній Області Української Народної Республіки» (1921 рік), «Огляд історії українського права по записках за викладами професора М. Чубатого: історія джерел та державного права» (1921 рік), «Правне становище церкви у козацькій Україні» (1925 рік), «До історії адвокатури в Україні» (1934 рік) та інші.

Певний внесок у доктрину конституційної юстиції зробили й інші професори Таємного університету: відомий москвофіл, заступник голови Союзу українських адвокатів у Львові М. Глушкевич (1878—1975); фахівець з міжнародного права, соратник Є. Петрушевича О. Марітчак (1887—1981), професор римського права та цивільного права О. Надрага (1888—1962); видатний історик, майбутній академік АН УРСР І. Крип'якевич (1886—1967), який саме у досліджуваний період опрацював свої знамениті «Студії над державою Б. Хмельницького» (1925—1931 роки); професор кримінального права С. Шухевич (1877—1945) та інші.

Звичайно, ЛТУУ не міг користуватися «повагою» з боку Варшави. Професори і студенти постійно зазнавали жорстких переслідувань, їх затримувала поліція, їх заарештовували, піддавали грубій дискримінації з приводу влаштування на роботу за фахом тощо. Матеріальна база ЛТУУ була досить бідною, коштів постійно не вистачало, і зрештою у 1925 році він припинив свою діяльність.

Створення і функціонування Таємного університету, мабуть, було найбільшою заслугою НТШ у Львові, яке один за одним очолювали перший голо-

¹ Саме так офіційно іменувалася Східна Галичина в Польщі.

ва АТУУ В. Шурат (до 1923 року), згодом — К. Студинський (до 1932 року), В. Левицький (до 1935 року) та І. Раковський (до 1939 року). Але взагалі під тиском варшавського режиму НТШ працювало у важких умовах. За станом на 1939 рік товариство налічувало 333 дійсних членів, з яких понад сто були не українцями. Правознавці залучалися до роботи в НТШ у міжвоєнний період рідко. Мертвонародженою виявилася і начебто створена за рішенням екзильної Ради міністрів УНР від 9—11 травня 1938 року Українська моголянсько-мазепинська академія наук на чолі із С. Смаль-Стоцьким (1859—1938).

Цікавими роботами «Устрій Української держави. Проекти конституцій Української Народної Республіки» (1920 рік), «Новий краєвий статут і нова виборча ординація до галицького сейму» (1924 рік), «Історія української адвокатури» (1934 рік), «По неволі — визволення» (1940 рік) та іншими збагатив українську юриспруденцію взагалі і проблему охорони конституції зокрема дійсний член НТШ, автор кількох проектів конституцій УНР С. Баран (1879—1953). Виключно науковою діяльністю займався колишній голова уряду ЗУНР, провідник Союзу українських адвокатів у 1935—1939 роках К. Левицький (1859—1941). Уже у 1920 році він видав значно перероблений і доповнений «Німецько-український правничий словник», у 1926 році — дуже важливу для теоретичного насичення доктрини конституційної юстиції роботу «Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914», згодом — «Історію визвольних змагань галицьких українців у часі світової війни 1914—1918 роки» (1928 рік), «Великий зрив» (1931) тощо. Привертає увагу й робота борщевського адвоката А. Лукіца (1883—1933) «Більшовики на Україні», видана у 1930 році¹.

Галицькі правознавці навіть в умовах напружених відносин Львова з Варшавою все ж брали безпосередню участь у політичному захисті польських конституцій 1919 року, 1921 року на принципах «парламентського абсолютизму» і як депутати Сейму (С. Баран, А. Бачинський, С. Біляк, С. Витвицький, І. Волянський, Г. Ганкевич, В. Загайкевич, С. Кузик, Д. Ладика, П. Лисяк, С. Навроцький, Я. Олесницький, Р. Перфецький, Г. Тершаковець, В. Целевич та інші), і як польські сенатори (А. Горбачевський, Ю. Макаревич, І. Макух, К. Троян та інші). Вони могли досить швидко (вже після 1926 року, а ще більше — після 1935 року) переконатися в неефективності такої системи винятково політичного конституційного контролю, легко розтоптані пілсудчиками².

Набували досвіду юристи-українці в ревізуванні багатьох нормативних актів виконавчої влади на предмет їх відповідності Конституції і законам Польщі, працюючи в численних адміністративних судах. Йдеться як про суддів (В. Загайкевич у Кракові, В. Вергановський, Г. Зайсінський і М. Каратницький у Львові, Ф. Коковський у Сяноку та Бережанах, М. Король у Жовкві, З. Лукавецький у Коломиї, згодом у Варшаві та інші), так і про адвокатів (В. Бараник у Заліщиках, В. Блавацький у Сяноці, С. Бриткович у Тернополі, Т. Баньо на Злочивщині, І. Венгльовський на Бібреччині, В. Га-

¹ Побачили світ у Львові за прямої чи опосередкованої підтримки НТШ чимало інших змістовних праць, зокрема: *Возняк М.* Кирило-Мефодіївське братство. — Львів, 1921; *Дорошенко В.* Революційна Українська Партія (РУП): Нарис з історії української Соціал-демократичної партії. — Львів, 1921; *За золотоверхий Київ.* — Львів, 1922; *Мазепа І.* Більшовизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. — Львів, 1922.

² Наприклад, у березні 1928 року прямо в залі засідань Сейму за промову проти Ю. Пілсудського було заарештовано депутата Сейму, заступника президента Союзу українських адвокатів у Польщі, одного з ініціаторів звуки УНР і ЗУНР А. Бачинського (1872—1930).

маль на Збаражчині, А. Герасимів у Стрию, М. Гринів на Бучаччині, М. Дорундяк на Борщівщині, В. Електорович у Чорткові, М. Західний на Бережанщині, М. Здерковський у Станіславі, В. Кіцула у Самборі, Т. Кормош у Перемишлі, Д. Левицький¹ у Рава-Руській, І. Максимчук на Стрийщині, В. Горбовий у Львові, М. Новаковський у Станіславі, Т. Окуневський на Городенщині, С. Ріпецький у Самборі, П. Родняк у Косові та інші)². Чимало юристів-галичан брали найактивнішу участь у політичних змаганнях за права і свободи українського населення (В. Бачинський, Л. Білінський, Л. Ганкевич, С. Голубович, А. Жуковський, А. Заплітний, М. Заяць, В. Ільницький, М. Коновалець, О. Кулачковський, Л. Левицький, Ю. Олесницький, Т. Ревакович, К. Трильовський та інші), гуртували українських правників у відповідні товариства (З. Лукавецький, А. Малецький, І. Рогуцький, С. Шевчук та інші) тощо.

Більшу частину свого творчого і політичного життя провів у міжвоєнний період у Львові і «східний український націоналіст» з дипломом правознавця Петербурзького університету Д. Донцов (1883—1973). Його погляди на сутність і систему охорони української конституції відзначалися надзвичайною оригінальністю. У роботах «Підстави нашої політики» (1921 рік), «Націоналізм» (1926 рік), «Росія чи Європа» (1929 рік), «Де шукати українських традицій» (1938 рік) та інших Д. Донцов остаточно вже відходив від колишніх своїх захоплень марксистськими і соціалістичними ідеями, з ортодоксального атеїста перетворювався на войовничого християнина, вщент розвінчував російський імперіалізм. «Сидячи по галицьких і віденських кав'ярнях» (вислів В. Винниченка), Д. Донцов учив українську націю основам «чинного (інтегрального) націоналізму» як фундаменту суспільного і конституційного устрою самостійної України, а саме: запровадженню ірраціоналізму, тобто домінування волі над розумом, ідеї запеклої боротьби з пацифізмом, панування у середовищі української нації якостей фанатизму, романтизму, радикалізму, непримиренності, витиснення права силою, конституції — організованим примусом тощо. Така система охорони конституції майбутньої незалежної України цілком сприймалася ОУН та іншими націоналістичними організаціями, які розгортали свою діяльність у досліджуваний період.

Попередником ОУН стала Українська військова організація (УВО), очолена 1921 року вихованцем юридичного факультету Львівського університету Є. Коновальцем (1891—1938). Чимало його соратників були юристами за фахом: майбутній активний співробітник Українського наукового інституту в Берліні, дійсний член НТШ В. Кучабський (1895—1945), студент ЛГУУ М. Матічак (1895—1958), доктор права Р. Дашкевич (1892—1975) та інші. У першій половині 20-х років майбутній конституційний устрій незалежної України у складі УВО виписувався у співпраці з екзильним урядом ЗУНР Є. Петрушевича навіть за участю радянофілів, які у травні 1925 року вийшли з організації і утворили власну Західноукраїнську народну революційну організацію. А сама УВО все більше входила в контакт з німецькими нацистами, перемістила свою штаб-квартиру до Берліна і поступово переорієнтовувалася на націоналістичну, за суттю антиконституційну ідеологію

¹ Д. Левицький був одним з небагатьох галицьких правознавців, який упевнено заявляв, що в Радянській Україні середини 20-х років росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, а чужі рамки «фіктивної української державності» у цьому зв'язку все більше наповнюються «народним змістом істинної державності».

² У вересні 1921 року у Львові був створений Союз українських адвокатів, головою якого став відомий громадський і політичний діяч С. Федак (1861—1937).

Д. Донцова. Прихильники інтегрального націоналізму швидко знайшлися в інших українських об'єднаннях (Група української національної молоді у Празі, Легія українських націоналістів у Побєдрадах, Союз української націоналістичної молоді у Львові тощо) і разом з УВО в 1929 році створили ОУН.

Переважно молоді ідеологи ОУН (Є. Коновалець залишався на чолі цієї організації), більшість яких була вихованцями не лише юридичних факультетів не тільки старого Львівського університету (І. Климів, Д. Мирон, О. Навроцький, Д. Ребет, А. Ребет, Я. Старух, Я. Стецько, З. Терставець, В. Турковський та ін.), а й щойно створених українських закладів (В. Мартинець, М. Сціборський, П. Мірчук, М. Матчак та інші¹), майже одностайно обрали за взірць платформу охарактеризованої вище романтично-іраціональної «антиконституційної юстиції» італійського дуче Б. Муссоліні, поєднану з рисами інтегрального націоналізму Д. Донцова. Стрижнем вибудованої ними системи стала жорстока диктатура сильної політичної еліти, опора на власні сили, знищення анархії, метою — самостійна українська держава у вигляді авторитарної президентської республіки, засобами її досягнення — національна революція, незважаючи на будь-які жертви, насильство, терор, серія політичних убивств², саботаж, підпали, бойкот, головна вимога до членства — фанатична самопосягата, готовність до самопожертви тощо³. У другій половині 30-х років на провідні позиції в ОУН, яка після вбивства у 1938 році Є. Коновальця, котрий спробував було перевести організацію у більш спокійне, прагматичне русло, зазнавала внутрішніх криз і розколів, швидко висувався син греко-католицького священика С. Бандера (1909—1959).

На відміну від ідеологів ОУН у Східній Галичині, правознавці Підкарпатської України мали безпосередню причетність до роботи в умовах суперсучасного конституційного контролю, запровадженого в Чехословаччині у 1920 році. Якби законодавчий орган в українській автономії був створений своєчасно, вони мали б слідкувати за тим, щоб закони про мову, освіту, релігію, місцеве управління, які ухвалювалися б Сеймом Підкарпатської України, не суперечили Конституції Чехословаччини 1920 року, оскільки Конституційний суд повинен був ретельно наглядати за дотриманням цього конституційного припису і припиняти чинність нормативних актів, що не відповідали Конституції. Політичний та адміністративний конституційний контроль за такою відповідністю здійснювали б, за приписами Основного закону, президент Чехословаччини і призначений ним губернатор Підкарпатської Русі, без підписів яких місцеві закони не вступали б у дію.

Закарбували свої імена в історії чехословацької конституційної юстиції депутат чехословацького парламенту (1925—1929 роки), сенатор (у 1929—1939 роки), адвокат і суддя Е. Бачинський (1880—?); губернатор Підкарпатської Русі в 1923—1933 роки, випускник юридичного факультету Львівського університету А. Бєсکید (1855—1933); депутат Сейму Підкарпатської

¹ С. Бандера робив спробу виїхати на навчання до УГА в Побєдрадах, але йому не дозволила польська влада, він так і залишився з гімназійною освітою у Стрию.

² У результаті лише поодиноких терористичних актів у 30-х роках ОУН організувала понад 60 політичних убивств польських, радянських чиновників і українців, звинувачених у співробітництві чи то з Польщею, чи з СРСР.

³ Концептуальні засади діяльності ОУН, сформульовані Д. Донцовим, збагачувалися і молодією генерацією націоналістів (див. праці М. Сціборського «Робітництво і ОУН», «ОУН і селянство», «Сталінізм», «Націократія», Д. Мирона «Прикмети характеру українського націоналіста», В. Мартинця «За зуби і пазури нації», численні статті Д. Андрієвського та інших у часописах «Національна думка» (1926—1927 роки), «Сурма» (1927—1933 роки), «Розбудова держави» (1928—1934 роки), «Українське слово» (1929—1941 роки) та ін.).

Русі, адвокат Ю. Бращайко (1879—1946), його рідний брат, теж депутат Сейму з 1939 року М. Бращайко (1883—?); майбутній професор українського інституту в Победрадах Я. Зозуля (1893—?); голова Апеляційного сенату Вищого суду в Братиславі І. Комаринський (1880—?), його син, адвокат В. Комаринський (1906—?); суддя Д. Стахура (1860—1938); автор низки статей на правознавчі теми В. Шандор (1907—?); голова української секції Чехословацької соціал-демократичної партії, один з організаторів Гуцульської республіки і Закарпатських всенародних зборів 1919 року С. Ключурак (1895—1980); вихованець юридичного факультету Карлового університету, мукачівський адвокат і політичний діяч, міністр внутрішніх справ в уряді Карпатської України Ю. Перевузік (1903—1966) та інші.

Румунську систему конституційної юстиції, вибудовану на американський зразок, зміцнював на Буковині колишній державний секретар судівництва ЗУНР, член Української національної ради О. Бурчинський (1847—1903), автор досить цікавої роботи «Звичаєве право на Закарпатті», опублікованої у цей період, Т. Галіп (1873—1943); чернівецький адвокат, колишній міністр закордонних справ уряду П. Скоропадського А. Галіп (1887—?); колишній депутат віденського і буковинського сейму Є. Пігуляк (1851—1924); автор спогадів «Відродження Буковини» (1933 рік), колишній президент краю О. Попович (1856—1930) та інші. Але, на жаль, у 1940 році, після входження Північної Буковини до складу УРСР, юридичний факультет Чернівецького університету з його найславетнішими традиціями було розформовано.

Значний вплив на складання політичної і правової свідомості населення Наддністрянщини у 20—30-х роках мав доктор права Ягеллонського університету, митрополит А. Шептицький (1865—1944), який повернувся до Львова у 1924 році і заснував тут Богословське наукове товариство (1924 рік), Богословську греко-католицьку академію (1928 рік), Український католицький союз (1930 рік). Окрім численних проповідей, тексти яких часто друкувалися, А. Шептицький викладав своє вчення про церковне право, його історію, проекти реформування держави у філософсько-богословських творах, більшість з яких опубліковано після смерті митрополита¹. Як депутат польського парламенту А. Шептицький використовував свої професійні знання юриста для підготовки відповідних законопроектів, спрямованих на розширення прав українців, самовизначення українського та інших народів «на основі етнографічного принципу», а з позицій доктрини конституційної юстиції і екуменізму закликав будувати державний і суспільний лад на засадах релігійної моралі, якій і мало б відповідати позитивне право, тобто закон.

Так сталося, що ще одному уніатському священику з Ужгорода, майбутньому Герою України А. Волошину (1874—1945) теж судилося увійти в історію українського державотворення міжвоєнного періоду і, природно, залишити доробок в еволюції вітчизняної доктрини конституційної юстиції. Щоправда, проголошена 15 березня 1939 року Сеймом «самостійність» Карпатської України тривала всього кілька годин.

Участь Чехословаччини невдовзі пережила Польща, східні частини якої відійшли до Радянського Союзу. Радянська модель конституційної юстиції почала насаджуватися тут досить швидко й ефективно, у тому числі впроваджені в СРСР силовими засобами. Зате центр юридичної науки й освіти — Львівський університет ім. Яна Казимира (з 1 грудня 1939 року —

¹ Див.: Твори слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. — Торонто, 1965.

Львівський державний університет, з 8 січня 1940 року — Львівський державний університет ім. Івана Франка) з геть полонізованого почав інтенсивно українізуватися. До підготовки нового покоління вже дійсно українських юристів тут приступили талановиті професори: найвідоміший у недалекому майбутньому український теоретик-правознавець, вихованець Харківського юридичного інституту П. Недбайло (1907—1971), який у 1940 році став деканом юридичного факультету Львівського університету, дійсний член НТШ, професор державного права В. Старосольський (1878—1942), авторитетний цивіліст В. Вергановський (1876—1946)¹, знаний фахівець з міжнародного права О. Марітчак (1887—1981); визнаний спеціаліст з римського права О. Надрага (1888—1962); колишні ректори ще полонізованого університету — відомий криміналіст Ю. Макаревич (1872—1955) та визначний цивіліст Р. Лоншан де Бер'є (розстріляний фашистами в липні 1941 року); перший декан нового юридичного факультету, історик права П. Домбковський (1877—1950); колишній ректор Таємного університету Є. Давидяк (1879—1961) та інші.

Значна частина фахівців-юристів з України осіла в демократичній Чехословаччині міжвоєнного періоду, зокрема у Празі, де 23 жовтня 1921 року відбулося урочисте відкриття Українського вільного університету (УВУ) з юридичним факультетом². Ректорами УВУ в досліджуваний період (до 1945 року) були О. Колесса, С. Дністрянський, І. Горбачевський, Ф. Щербина, Д. Антонович, А. Яковлів, О. Мицюк, І. Борковський, А. Волошин, а юридичний факультет один за одним очолювали колишній голова Верховного суду Кубанського козачого війська, одесит Ф. Щербина (1849—1936)³, фундатор ідеї спеціального конституційного суду в незалежній Україні О. Ейхельман (1854—1943), видатний історик українського права Р. Лашенко (1878—1929), визнаний соціолог і теоретик права В. Старосольський (1878—1942), дійсний член НТШ професор К. Лоський (1874—1933), колишній генеральний суддя УНР С. Шелухін (1864—1938) та член Директорії УНР професор О. Андрієвський (1878—1955).

Серед керівників і викладачів університету, які мали можливості вивчати досвід обох (чеського і австрійського) перших у ХХ столітті європейських конституційних судів, були й понині найвідоміші історики і теоретики українського права: фундатор і голова місцевого Українського правничого товариства, прихильник федеративного або конфедеративного зв'язку України з Росією на принципах добровільності, політичної самостійності і дер-

¹ Колишньому декану юридичного факультету Таємного університету, а тепер заступнику декана Львівського університету, завідувачу кафедри цивільного процесу, голові вченої ради університету в 1939 році В. Вергановському ВАК СРСР присвоїв звання професора та ступінь доктора юридичних наук без захисту дисертації.

² Сам УВУ було засновано кількома місяцями раніше (17 січня 1921 року) у Відні за ініціативою О. Олеса, С. Дністрянського та М. Грушевського. Останній у зв'язку з розбіжностями поглядів на сутність і призначення УВУ незабаром вийшов з кола організаторів, а університет перемістився до Праги, у приміщення колишнього посольства ЗУНР та в аудиторії Карлового університету.

³ У досліджуваний період Ф. Щербина опублікував у Празі роботи «Закони еволюції і російський більшовизм» (1922 рік), «Кубань у минулому і сучасному, історія і сучасне Кубані» (1927 рік) та інші.

жавності, персонального характеру унії 1654 року Р. Лашенко¹; ректор УВУ в 1922—1923 роках С. Дністрянський (1870—1935); ректор УВУ в 1930—1931, 1944—1945 роках А. Яковлів (1872—1955), який, окрім історії українського права, читав ще й цивільне процесуальне право, морське і річкове право, історію судового устрою України²; автор низки важливих праць з української історії М. Чубатий. Римське і цивільне право викладали О. Андрієвський та дійсний член НТШ, автор цікавих розвідок «Нарис римської історії» (1919 рік), «Короткий нарис грецької історії» (1921 рік), «Історичні джерела римського права» (1921 рік) тощо, колишній губернатор Холмщини К. Лоський. Професійний суддя, міністр судових справ в уряді В. Голубовича і міністр юстиції в уряді В. Чехівського С. Шелухін та дійсний член НТШ Ю. Старосольський (1907—1991) були провідними професорами карного права в УВУ. Але внесок С. Шелухіна у вітчизняну доктрину конституційної юстиції полягає не лише у викладанні карного права, де він зарекомендував себе переконливим прихильником законності, організованості, громадянськості, борцем проти бандитизму, анархії, а й у низці праць, присвячених правовому обґрунтуванню незалежності України, необхідності побудови правової держави, досконалої системи законодавства, «поставленню державного будівництва на ґрунт непохитної конституційності», доведенню нерозривності ідеї української державності з «ідеями моралі, права і демократії», її відновлення за правилом «*restitution in integrum*», тобто актом революції і скасування царської влади у лютому 1917 року, тощо³. Батько Ю. Старосольського — відомий правознавець і соціолог, громадський і політичний діяч — В. Старосольський читав на юридичному факультеті УВУ чи не найважливіший для доктрини конституційної юстиції предмет, який називався «Політичне право»⁴, а також традиційний — державне право⁵. Змістовними для слухачів УВУ були й лекції провідних фахівців з міжнародного права М. Лозинського (1880—1937)⁶ та майбутнього ректора УВУ і де-

¹ Лашенко Р. Лекції по історії українського права (ч. I. Княжа доба; ч. II. Литовсько-польська доба). — Прага, 1923—1924; Лашенко Р. Литовський статут як пам'ятка українського права. — Прага, 1923; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 року між Україною і царем московським. — Прага, 1923; Лашенко Р. Цивільне право. Ч. 1. — Побєдради, 1925; Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, концепція і устрій. — Львів, 1926—1927; Лашенко Р. Пам'ятки українського права. I: Руська Правда. — Прага, 1927 тощо.

² Яковлів А. Цивільний процес. — Прага, 1926; Яковлів А. Договір Б.Хмельницького з Москвою р. 1654. — К., 1927; Яковлів А. Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 рік. — К., 1928; Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV—XVI вв. — Прага, 1929; Яковлів А. Паризька трагедія. — Прага, 1930; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII вв. — Варшава, 1934; Яковлів А. Основи Конституції УНР. — Париж, 1937; Яковлів А. Історичні традиції української державності. — Париж—Софія, 1937; Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. — Прага, 1942 та інші.

³ Див.: Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою. — Прага, 1920; Шелухін С. Одинадцять роковин відновлення Української державності. — Прага, 1928; Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. — Прага, 1929; Шелухін С. Історично-правні підстави Української державності. — Вінніпег, 1929; Шелухін С. До вивчення Руської Правди. — Прага, 1930; Шелухін С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936 та інші.

⁴ Прочитаний тоді курс лекцій з названої дисципліни побачив світ у Львові після смерті В. Старосольського — в 1950 році.

⁵ Старосольський В. Теорія нації. — Прага, 1921; Старосольський В. Методологічна проблема в науці про державу. — Прага, 1925; Старосольський В. До питання про форми держави. — Прага, 1925; Старосольський В. Держава і політичне право. В 2-х т. — Прага, 1925.

⁶ Лозинський М.М. Галичина в 1918—1920 роки. — Прага, 1922; Лозинський М.М. Міжнародне право. Ч.1. — Прага, 1922 та інші.

кана його юридичного факультету в Мюнхені В. Орелецького (1895—1976) — автора досить цікавої роботи «Теорія С. Пуффендорфа з міжнародного права» (1939 рік) та інших. Після розгрому мадярами Карпатської України її президент А. Волошин на деякий час очолив УВУ, де читав педагогіку і церковне право¹. Тут же до 1926 року викладав фундатор українського варіанта геополітики С. Рудницький (1877—1937).

Звичайно, внесок у вітчизняну юридичну науку взагалі і доктрину конституційної юстиції зокрема зробили не тільки зазначені викладачі, а й багато інших професорів УВУ, які щороку випускали понад 100 висококваліфікованих юристів. Серед них варто згадати таких видатних викладачів, як: Д. Антонович, В. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Б. Кубійович, В. Липинський, І. Мірчук, Ю. Русов, Д. Чижевський, О. Шульгін, В. Щербаківський. Зауважимо, що тільки за перше десятиріччя існування УВУ ступінь доктора права або доктора філософії одержали понад сто вчених. Наприкінці 30-х — початку 40-х років умови для діяльності УВУ стали стрімко погіршуватися у зв'язку з Мюнхенськими угодами та початком Другої світової війни. УВУ зробив дві невдалі спроби переїхати до Хуста (в 1939 році), до Ужгорода (в 1942 році), а в травні 1945 року, після вступу до Праги Червоної Армії, був ліквідований назавжди і відновив свою діяльність лише восени 1945 року в Мюнхені.

Досить авторитетним навчальним закладом у міжвоєнній Чехословаччині 1922—1935 років була Українська господарська академія (УГА) в Побєдрадах. Тут теж, насамперед на кафедрах історії права, адміністративного, державного, міжнародного права, місцевого самоврядування та інших, плідно працювали визнані українські правознавці, які залишили помітний доробок в еволюції вітчизняної доктрини конституційної юстиції. Передусім треба назвати фундатора ідеї спеціального суду конституційної юрисдикції в незалежній Україні — професора державного і міжнародного права О. Ейхельмана (1854—1943)². Головою термінологічної комісії УГА став чи не найвідоміший український меценат Є. Чикаленко (1861—1929) — автор змістовних «Спогадів», що охоплювали період 1861—1907 років³. Знання майбутніх фахівців-господарників у галузі фінансового права ефективно збагачував у Побєдрадах колишній директор Кредитової канцелярії міністерства фінансів УНР В. Сапіцький (1889—1942), а у сфері державного права і місцевого самоврядування — вищезгаданий В. Старосольський та доцент, згодом професор УГА, колишній голова Законодавчої ради Кубанщини, один з авторів системи охорони Конституції Кубанського краю (1917 рік) і самого тексту Конституції, правознавець і економіст Л. Бич (1875—1944).

Найбільше в УГА зосередилося вихованців юридичного факультету Київського університету. Колишній генеральний секретар судових справ УНР, співавтор одного з перших об'єктів конституційного захисту — «Статуту вищого управління Україною» В. Садовський (1886—1947) виступив у Побєдрадах з низкою змістовних монографій: «Нарис економічної географії України» (1920 рік), «Проблеми індустріалізації у народному господарстві» (1929 рік),

¹ Церковне право викладав ще й О. Лотоцький (1870—1939) — активний діяч УЦР. Див.: Лотоцький А. Конспект лекцій по церковному праву в Украинском университеті. — Прага, 1923; Лотоцький О. Українські джерела церковного права. — Прага, 1931; Лотоцький О. Схід і Захід у проблемі української культури. — Прага, 1939. Що ж стосується А. Волошина, то його перу належить кілька праць у галузі педагогіки: «Педагогічна психологія» (1920 рік), «Педагогіка і практика» (1921 рік), «Коротка історія педагогіки» (1924 рік) та ряд художніх творів.

² Див.: Ейхельман О.О. Проект конституції основних державних законів УНР. — Прага, 1920.

³ Видані пізніше. Див.: Чикаленко Є. Спогади. — Нью-Йорк, 1955.

«Районізація України» (1931 рік), «Праця в УСРР» (1932 рік), «З підсумків колонізаційної політики в СРСР» (1936 рік) та інші. Колишній представник Тимчасового уряду при Центральній раді і міністр праці в уряді Ф. Лизогуба М. Славинський (1868—1945), викладаючи в УГА історію права і курс загальної історії, в тому числі європейської, піддавав гострій критиці радянську систему праворозуміння і конституційного ладу, засуджував німецькі зразки тоталітаризму й «антиконституційної юстиції», захищав майбутній демократичний устрій незалежної України з непорушною і стабільною конституцією¹. Саме в Победрадах підготував і опублікував свої найвагоміші праці професор соціології, секретар української дипломатичної місії у Празі О. Бочковський (1884—1939)². Прагнучи до перетворення УГА на «лабораторію культивування нового українця», він збагачував доктрину вітчизняної конституційної юстиції оригінальною теорією націології, предметом якої є націогенезис, становлення і розвиток модерних націй, у тому числі української, у якої не тільки спільні території, походження, мова, релігія, звичаї, а й національна свідомість, національна воля у прагненні до політичної і державної самостійності, тобто воля бути нацією як «викристалізованим суспільним агрегатом». З 1927 року став доцентом, а з 1936 року — професором УГА колишній голова уряду УНР І. Мазепа (1884—1951), який опублікував тут цікаві роботи «Більшовицька окупація України» (1922 рік) та «Україна в огні і бурі революції» (1941—1942 роки).

Чимало відомих українських правознавців збагачували європейську доктрину конституційної юстиції, працюючи у досліджуваний період у Варшаві, Кракові, інших університетських містах, спочатку при демократичному, потім авторитарному режимі Польщі. Так, доктор права Львівського університету, знаний фахівець у галузях адміністративного права та місцевого самоврядування Ю. Панейко (1886—1973) як доцент юридичного факультету Ягеллонського університету в Кракові опублікував цікаві роботи «Генеза і підстави європейського самоврядування» (1926 рік), «Значення професійного самоврядування в організації держави» (1928 рік), «Кантональне самоврядування у Швейцарії» (1931 рік), а, очоливши факультет права і суспільних наук Вільненського університету, написав двотомник «Нарисів польського адміністративного права» (1929 рік). Практичний внесок в еволюцію польської моделі конституційної юстиції міжвоєнного періоду Ю. Панейко зробив у 1934—1939 роках як член Компетенційного трибуналу у Варшаві, який розглядав спори між адміністративними і судовими органами щодо компетенції. У 1930—1939 роках керували Українським науковим інститутом у Варшаві О. Лотоцький та А. Яковлів³. Міністр юстиції в уряді Директорії, автор Варшавської угоди 1920 року А. Лівіцький (1879—1954) з жовтня 1920 року (з перервою у 1921—1922 роках) очолив уряд УНР в екзилі, який функціонував тоді теж у Варшаві, Українське правниче товариство у столиці Польщі, а після смерті С. Петлюри — Державний центр УНР і Директорію УНР, тобто став фактично президентом УНР в еміграції.

Колишній секретар судових справ і голова Державного секретаріату ЗУНР

¹ Славинський М. Історія України. — Прага, 1934; Славинский М. Национально-государственная проблема в СССР. — Прага, 1938.

² Бочковський О. Націологія і націографія. — Победради, 1923; Бочковський О. Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації). — Победради, 1930; Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. — Победради, 1932; Бочковський О. Вступ до націології. — Победради, 1937; Бочковський О. Життя нації. — Львів, 1939 та інші.

³ У структурі Інституту, який функціонував протягом майже 10 років, існували кафедри історії права, теорії права і духовних течій, виходила змістовна серія юридичних праць, де друкувалися О. Лотоцький, А. Яковлів, В. Садовський та інші.

С. Голубович (1873—1938) разом із згаданими вище деканом юридичного факультету Українського таємного університету В.Охримовичем та головою Міжпартійної ради В. Бачинським, перебуваючи у Варшаві, займалися переважно політичною діяльністю. Тут же осів і організатор колективу авторів, які в 1920 році підготували низку конституційних актів директоріальної УНР, О. Саліковський (1866—1925). В останні роки свого життя у роботах «Чого домагаються українці та інші народності Росії» (1917 рік), «Криза федеративної ідеї» (1918 рік), «Нова Україна. Шляхи нашої державності» (1919 рік), «На порозі гетьманщини» (1924 рік), «Відродження України» (1925 рік) тощо він розмірковував над шляхами подальшого розвитку української державності і надійного захисту її конституції. У 30-х роках вихованець юридичного факультету Кам'янець-Подільського університету і Варшавської школи політичних наук Ю. Липа (1900—1944), займаючись лікарською практикою у столиці Польщі, підготував низку публіцистичних праць¹.

Останні роки свого життя і творчості провів у Варшаві всесвітньо відомий правознавець, вихованець юридичного факультету Київського університету Л. Петражицький (1867—1931), вчення якого, особливо про «інтуїтивне право», було використано лідерами більшовиків для обґрунтування власної доктрини «пролетарського права». Переїхавши у 1918 році до Варшави, один із засновників психологічної школи права очолив у місцевому університеті кафедру соціології права юридичного факультету, де продовжував свої дослідження «істинного права» як властивості і продукту психології особистості, що ефективно використовувалось для удосконалення американської та інших моделей конституційної юстиції в минулому й тепер, запровадження нових правових шкіл на Заході. Дослідження Л. Петражицького в еміграції торкалися багатьох питань «наукової політики права», що охоплювали соціологію, психологію, етику, політекономію, логіку, завдяки чому він уже в 20-х роках випередив не тільки старі, а й нові правові школи відродженого природного права, нові концепції історичної школи права, скандинавського правового реалізму, американського фундаменталізму тощо. Суди й інші суб'єкти охорони конституцій отримали глибоке теоретичне обґрунтування двох методів оцінки права (оцінки позитивного права з точки зору справедливості, тобто з позицій автономного, індивідуального емоційно-інтуїтивного переживання, та оцінки «правильності й розумності «права через ідеал «дієвої любові між людьми», що робить позитивне право непотрібним взагалі), а також двох типів мислення при прийнятті рішень (мислення професійно-нормативного, практичного, тобто з позицій догматичного підходу до сутності права, і мислення наукового, теоретичного, що розглядає право виключно як психосуспільне явище).

Не випускав Л. Петражицький з поля досліджень і проблеми держави. Він доводив, що психологічні емоції, з одного боку, створюють феномен влади, а з іншого — засвідчують цю владу. Саме тому вони повинні стати стрижнем класифікації відносин державної влади. Таким чином, остання розглядається винятково як правове явище, що виникає тільки завдяки психологічним проєкціям прав і обов'язків. Завдяки таким проєкціям складаються відносини влади, тобто, з одного боку, повноваження видавати обов'язкові приписи і вимагати їх дотримання, а з іншого — обов'язки виконувати такі накази-приписи.

Вчення вихованця Київського університету в еміграції і на порозі третього тисячоліття не перестане бути концептуальним фундаментом мало не всіх

¹ Липа Ю.І. Українська доба. — Варшава, 1936; Липа Ю. Призначення України. — Варшава, 1938; Липа Ю.І. Чорноморська доктрина. — Варшава, 1940; Липа Ю. Розподіл Росії. — Варшава, 1941 та інші.

сучасних соціологічних шкіл права, які, у свою чергу, відіграють величезну роль у західних доктринах конституційної юстиції. На жаль, на батьківщині мислителя його новаторські концепції не досліджуються і, природно, майже не застосовуються.

З 1928 року постійно мешкав у Кракові один із засновників української державницької школи С. Томашівський (1875—1930). Його наукові інтереси охоплювали величезне коло проблем: від початків Київської держави до перших десятиліть ХХ століття. У роботах 20—30-х років¹ С. Томашівський розвивав стрижневу ідею: досягнення народом власної державності є переломним моментом у процесі творення нації, а така державність буде стабільною тільки за умови наявності надійно захищеної конституції.

Мабуть, наступним за кількістю і якістю зосередження «діаспорного українського юридичного потенціалу» був ще один центр новітньої європейської конституційної юстиції. Йдеться про столицю Австрії з її Конституційним судом, юридичним факультетом Віденського університету, віденською правовою школою, її ідейним натхненником Г. Кельзенем тощо. Тут знайшли пристанище чимало керівників ЗУНР, більшість з яких були правознавцями за фахом. Саме з Віднем протягом майже двох десятиліть (з 1907 до 1923 року) пов'язана доля уповноваженого диктатора ЗУНР, депутата австрійського парламенту, одного з керівників численних українських парламентарних репрезентацій у столиці Австрії Є. Петрушевича (1863—1940)². Після краху ЗУНР 25 липня 1920 року він створив у Відні уряд Диктатора в екзилі і виборював справедливе вирішення галицької справи аж до березня 1923 року, після чого виїхав до Берліна. Є. Петрушевич категорично відкидав будь-які пропозиції щодо компромісу з Польщею і працював над проектом створення «Галицької республіки» на антипольській основі. Після відомого визнання Радюю амбасадорів належності Східної Галичини Польщі авторитет Є. Петрушевича у діаспорних колах став стрімко падати, що й розбудило в ньому радянофільські прагнення у зв'язку з надією на допомогу «зукраїнізованої» УСРР у боротьбі з Польщею.

Керівником закордонних справ уряду ЗУНР в екзилі був майбутній президент УНР в еміграції, відомий правознавець і дипломат С. Витвицький (1884—1965), а юридичним радником Є. Петрушевича — співробітник Найвищого суду у Відні А. Вітошинський (1875—1937). Безпосередньо причетними до розв'язання конституційних спорів у системі новітньої конституційної юстиції Австрії були незмінний член Найвищого трибуналу у Відні А. Долинський (1853—1954) та радник Найвищого адміністративного суду у Відні О. Каранович (1858—1934). Фінансові, а згодом і внутрішні справи в уряді в екзилі Є. Петрушевича вів суддя з Перемишлянщини В. Сінгалевиц (1880—1945). Працювали у Відні з 1921 року, після повернення зі США, й автор видатної роботи «Україна irredenta», правознавець-марксист Ю. Бачинський (1870—1940)³, якому належить пріоритет в обґрунтуванні політичної незалежності України, і найвідоміший з організаторів січового та січово-стрілецького руху адвокат К. Трильовський (1864—1940), котрий після закінчення роботи в кодифікаційній комісії при уряді в екзилі Є. Петрушевича підготував низку цікавих для історії конституційної юстиції політико-правових нарисів⁴.

¹ *Томашівський С.* Українська історія. Нарис І. Стародавні і середні віки. — Львів, 1919; *Томашівський С.* Бісмарк і Україна. — Берлін, 1924; *Томашівський С.* Петро — перший уніатський митрополит. — Краків, 1928; *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі. — Краків, 1929 та інші.

² Помер у страшних злиднях у Берліні 29 серпня 1940 року.

³ Загинув у тюрмі НКВС після повернення у 1933 році до СРСР.

⁴ *Трильовський К.* Російська цариця Катерина II. — Коломия, 1927; *Трильовський К.* Боротьба

На користь молоді югославської системи конституційного контролю працювали доцент римського і цивільного права Загребського університету, президент сенату при Вищому суді в Сараєві М. Зобков (1864—1928), а також професор юридичних факультетів у Белграді та Суботиці, правник-криміналіст, колишній міністр юстиції і голова Карного державного сенату за доби гетьманату, прихильник федеративного об'єднання України з Російською державою М. Чубинський (1871—1943). Тут же, в Югославії, осів і колишній суддя з Катеринославщини, голова III і IV Державної думи М. Родзянко (1859—1924), якого з усіх боків цькували російські монархісти, вважаючи його головним винуватцем лютневих подій 1917 року. Тому в еміграції М. Родзянко відійшов від політичної та викладацької діяльності і займався «чистою» кабінетною роботою, написавши кілька книжок, які проливали світло на причини революційного знищення основних законів Російської імперії 1906 року: «Державна дума і лютнева 1917 року революція» (1919 рік), «1914—1917» (1923 рік), «Повалення імперії» (Записки голови Російської Державної думи) (1926 рік), «За кулісами царської влади» (1926 рік). Професор Харківського університету О. Погодін (1872—1947), який у 1920—1924 роках працював у Белграді, підготував досить цікаву роботу з історії слов'янської державності¹. Мешкаючи тут же, член-засновник УАН, член Болгарської Академії наук, професор юридичного факультету Белградського університету Ф. Тарановський (1875—1936) розвивав дуже важливі для доктрини конституційної юстиції думки щодо проблем офіційного тлумачення конституції і законів, був чи не найактивнішим автором серійного наукового збірника «Записки»².

Демократична Чехословаччина 20-х років надала притулок і створила умови для плідної творчої діяльності за функціонування новітньої європейської системи охорони конституції з участю спеціального конституційного суду для «вершків» правознавства не тільки з України, а й з усієї Російської імперії. У результаті Прага стала мовби інтелектуальним центром як для російських, так і для українських юристів. 18 травня 1922 року з дозволу Міністерства закордонних справ та Міністерства народної освіти за ініціативою видатних російських і українських правознавців П. Новгородцева та М. Алексеєва при Карловому університеті відкрився Російський юридичний факультет (РЮФ), серед 14 перших професорів якого налічувалися 9 вчених, і їхні імена були тісно пов'язані з Україною. Це декан РЮФ П. Новгородцев з Катеринославщини, вчений секретар факультету М. Алексеєв з Таврійського університету, професор Київського комерційного інституту С. Гогель, професор Київського університету М. Катков, академік УАН В. Косинський, приват-доцент Харківського університету О. Маклецов, професор Харківського університету А. Фатєєв, професор Катеринославського університету Г. Гурвіч, професор Таврійського університету Г. Вернадський. Після смерті П. Новгородцева у 1924 році РЮФ очолював колишній ректор Київського університету, доктор державного права Є. Спекторський, викладачами стали знаменитий філософ, юрист і економіст, колишній ординарний професор Київського політехнічного інституту С. Булгаков, одесити Г. Флоровський, А. Флоровський, Б. Євреїнов, С. Гессен, киянин Є. Перфецький, львів'янин О. Марков та інші. РЮФ існував 7 років на підставі російських

італійців за свободу та соборність. — Коломия, 1928; *Трильовський К.* Про Велику французьку революцію. — Коломия, 1932 та інші.

¹ *Погодин А.А.* Родина славянства и начало русского государства. — Белград, 1921.

² Саме у досліджуваний період вийшли відомі роботи: *Тарановський Ф.В.* Монтеск'є про Росію. — Белград, 1922; *Тарановський Ф.В.* Вступ до історії слов'янських прав. — Белград, 1923; *Тарановський Ф.В.* Історія сербського права у німецькій державі. — Белград, 1931 та інші.

університетських статутів і припинив діяльність у 1929 році головним чином через призупинення надання йому фінансової допомоги з боку уряду Чехословаччини.

Якщо додати, що на РЮФ, крім названих (вчених) викладали ще й такі відомі правознавці, як заслужений професор Петроградського університету П. Георгієвський, один із соратників І. Петрункевича по «Союзу визволення», які висунули ідею створення спеціального конституційного суду, О. Кізеветтер, доктор римського права Д. Грімм, член Російської академії наук П. Струве, один з фундаторів соціології права М. Тімашев, найвідоміший тоді з російських філософів у Європі та Америці М. Лосський, а також інші визнані фахівці, то стає очевидним їх значний внесок як у теорію світового конституціоналізму взагалі, так і у вітчизняну доктрину конституційної юстиції зокрема. Про це свідчать їхні численні праці¹, опубліковані за кордоном саме в період, який досліджується.

¹ Див.: *Новгородцев П.И.* Сочинения. — М., 1995; *Спекторский Е.В.* Христианство и культура. — Прага, 1925; *Спекторский Е.В.* Начала науки и государства в обществе. — Белград, 1927; *Спекторский Е.В.* Наука в СССР. — Женева, 1931; *Спекторский Е.В.* Держава и ньян живот. — Белград, 1933; *Спекторский Е.В.* Либерализм. — Белград, 1935; *Спекторский Е.В.* Столетие Киевского университета святого Владимира. — Белград, 1935; *Спекторский Е.В.* Принципы европейской политики России в XIX и XX веках. — Любляна, 1936; *Спекторский Е.В.* Хришћанство и социјално питање. — Сараево, 1936; *Спекторский Е.В.* Десятилетие Русского научного института в Белграде. — Белград, 1939; *Алексеев Н.Н.* Основы философии права. — Прага, 1924; *Алексеев Н.Н., Тимашев Н.С.* Право Советской России. — Прага, 1925; *Алексеев Н.Н.* Теория государства. — Прага, 1925—1926; *Алексеев Н.Н.* На путях к будущей России (советский строй и его политические возможности). — Париж, 1927; *Алексеев Н.Н.* Советский федерализм. — Париж, 1927; *Алексеев Н.Н.* Евразийство и государство. — Париж, 1927; *Алексеев Н.Н.* Народное право и задачи нашей правовой политики. — Париж, 1927; *Алексеев Н.Н.* Обязанность и право. — Париж, 1928; *Алексеев Н.Н.* Собственность и социализм. Опыт обоснования социально-экономической программы евразийства. — Париж, 1928; *Алексеев Н.Н.* Теория государства. Теоретическое государствоведение, государственное устройство, государственный идеал. — Париж, 1928; *Алексеев Н.Н.* Евразийство и марксизм. — Прага, 1929; *Алексеев Н.Н.* Религия, право и нравственность. — Париж, 1930; *Алексеев Н.Н.* Современные задачи правоведения. — Париж, 1931; *Алексеев Н.Н.* Духовные предпосылки евразийской культуры. — Берлин, 1935; *Алексеев Н.Н.* Мировая революция и духовное назначение человека. — Берлин, 1935; *Алексеев Н.Н.* Пути и судьбы марксизма. От Маркса и Энгельса к Ленину и Сталину. — Берлин, 1936; *Алексеев Н.Н.* О гарантийном государстве. — Берлин, 1937; *Булгаков С.Н.* Сочинения. В двух томах. — М., 1993; *Вернадский Г.В.* Государственная уставная грамота Российской империи 1820 г. — Прага, 1925; *Вернадский Г.В.* Очерки по истории русского права. — Прага, 1925; *Вернадский Г.В.* Ленин — красный диктатор. — Бостон, 1936; *Вернадский Г.В.* Русская революция: 1917—1932. — Бостон, 1936; *Вернадский Г.В.* Политическая и дипломатическая история России. — Бостон, 1936; *Гримм Д.Д., Катков М.М.* Лекции по догме римского права. — Прага, 1925; *Гессен С.И.* Крушение утопизма. — Прага, 1924; *Гессен С.И.* Философия. — Прага, 1928; *Гессен С.И.* Мировоззрение и идеология. — Прага, 1935; *Гурвич Г.Д.* Идеи неотъемлемых прав в политической доктрине XVII—XVIII веков. — Берлин, 1921; *Гурвич Г.Д.* Введение во всеобщую теорию международного права. — Прага, 1923; *Гурвич Г.Д.* Государство и социализм. — Прага, 1925; *Гурвич Г.Д.* Этика Фихте. — Прага, 1925; *Гурвич Г.Д.* Большевизм и замирание Европы. — Прага, 1926; *Гурвич Г.Д.* Идея социального права. — Страсбург, 1932; *Гурвич Г.Д.* Декларация социальных прав. — Нью-Йорк, 1944; *Маклецов А.В.* Русская Матица. Отчет о деятельности. — Любляна, 1935; *Марков О.О.* Материалы по истории русской государственности и культуры. — Прага, 1924; *Марков О.О.* Материалы для социальной истории Подкарпатской Руси в 18 столетии. — Братислава, 1930; *Перфецкий Е.Ю.* Русские летописные своды и их взаимоотношения. — Братислава, 1922; *Перфецкий Е.Ю.* Новгородский княжий летопис. — Прага, 1924; *Струве П.Б.* Размышления о русской революции. — Берлин, 1921; *Струве П.Б.* Итоги и существо коммунистического хозяйства. — Берлин, 1921; *Струве П.Б.* Социализм. — Берлин, 1921; *Струве П.Б.* Метафизика и социология. — Белград, 1935; *Фатеев А.Н.* Лекции по общей теории права. — Прага, 1923; *Фатеев А.Н.* Академическая и государственная деятельность М.А.Балугьянского в России. — Ужгород, 1930; *Фатеев А.Н.* Введение в геополитику славянства. — Прага, 1933; *Фатеев А.Н.* Характеристика научной деятельности профессора Е.Ф. Шмурло. — Прага, 1939; *Фатеев А.Н.* Жизнь, труды, мысли и план всеобщего государственного преобразования России М.М. Сперанского. По архивным данным. — Прага, 1940; *Фатеев А.Н.* Миродержавие и

Останні роки життя присвятив чіткій організації роботи РЮФ з «метою підготовки юристів для праці у Росії», забезпечення умов для творчості правознавців, які опинилися в еміграції, у напрямках пошуків «нових шляхів життя і нових шляхів права» з позицій «ані курсів революції, ані курсів контрреволюції» П. Новгородцев (1866—1924)¹. Сам він у чеський період, очолюючи ще й кафедру загальної теорії права РЮФ, продовжував збагачувати вітчизняну доктрину конституційної юстиції з платформи неокантіанства і «відроджуваного природного права», доведення ролі утопічної свідомості в історії державного і правового будівництва, але при цьому неодноразово натякав на помилковість свого колишнього «кадетського радикалізму», нікчемність лібералізму, а в останній статті «Філософія і право» став наполегливо доводити необхідність з'єднання понять нового радянського права і моральності, сполучення ідей «вільного універсалізму, релятивізму і демократії»². Наголосимо й на тому, що в ці роки П. Новгородцев, ретельно аналізуючи стан правового життя на батьківщині, стверджував, що на шляху відродження Росії ідеї правової держави і свободи особистості на певний час треба відкинути і зосередити увагу на релігійному захисті фактичних російських менталітетних конституцій.

Після смерті П. Новгородцева на посаді завідувача кафедри загальної теорії права РЮФ його замінив земляк з Харківщини, професор А. Фатеев (1872 — приблизно 1951). Поряд з дослідженнями на чужині проблем теорії права і юридичної освіти в Росії, кодифікації законодавства, політико-правових поглядів М. Карамзіна, М. Бадуг'янського, геополітики слов'янства, особливості його внеску до скарбниці вітчизняної доктрини конституційного контролю полягають чи не у найретельнішому серед сучасників і пращурів аналізу і поглядів та діяльності одного з найталановитіших російських конституціоналістів М. Сперанського. На основі такого дослідження А. Фатеев доходив висновків про примат етики над розумом, «мудрості серця над гордістю розуму», про те, що не народ треба пристосовувати до уряду, а уряд до народу шляхом модифікації влади, що Росія вже проминула етап давньосхідної деспотії, але увійшла у другий феодальний етап — автократії і повинна прагнути не до класового, а класичного республіканізму. Але досягнення останнього можливе тільки через істинну монархію — з добре захищеною конституцією, пануванням законності і права³.

На посаді декана РЮФ з 1924 року, опинився доктор державного права, останній (після М. Цитовича) ректор Київського університету, юрист і філософ Є. Спекторський (1875—1951)⁴. В еміграції він зосереджувався на проблемах філософії права, маючи за плечима такий солідний теоретичний багаж, як уже відкинутий ним самим німецький ідеалізм, досконале знання руссоїзму, номіналізму, реалізму, раціоналізму, фізицизму, теорії солідарності, юснатуралізму, богослов'я тощо. Основним предметом наукових досліджень Є. Спекторського у Празі, Белграді, Любляні стали правові вчення

праводержавие (Геополитика главнейших государств с древнейших времен с приложением схем экспансии). — Прага, 1940; Флоровский А.В. Академия наук и Законодательная комиссия 1767—1774 гг. — Прага, 1924; Флоровский А.В. Из Александровской эпохи (о книге С.П. Мельгунова). — Прага, 1924 та інші.

¹ Отчет о состоянии деятельности Русского юридического факультета в Праге за 1926—1927 учебный год с общим обзором его деятельности (1922—1927). — Прага, 1927.

² Див.: Philosophie und Recht. — 1923. — Кн. I. — С. 97.

³ Фатеев А.Н. К истории теории кодификации. — С. 3—22; Фатеев А.Н. Бумаги Сперанского. — С. 103—110; Фатеев А.Н. Сперанский и декабристы. — С. 27—28.

⁴ Після розвалу РЮФ з 1930 року Є. Спекторський став професором Люблянського університету.

як вітчизняних (Б. Чичерін, О. Градовський, П. Новгородцев, Ф. Тарановський), так і зарубіжних (А. Шопенгауер, О. Кант, Ш. Монтеск'є, Г. Рікерт, Р. Декарт, Г. Гроцій) мислителів. Останнім кредо життя і творчості Є. Спекторського стало досить важливе для концепції конституційної юстиції правило: правова держава з добре захищеною конституцією, демократичними гарантіями справжньої законності і особистої свободи, як і всі інші великі проблеми життя, неможлива без допомоги Христа.

Учений секретар РЮФ, один із учнів П. Новгородцева, доктор державного права М. Алексєєв (1879—1964) дуже не хотів залишати Росію і протягом 1918—1920 років кілька разів повертався до Таврійського університету або Севастопольського юридичного інституту, але знову і знову його висилали за кордон¹. Озброєний власним гаслом «Право є тільки там, де є права», мабуть, найплідніший з кола емігрантів (опублікував у 20—30-х роках понад 50 монографій і статей) правознавець, з одного боку, зосередився на розробці доктрини євразійства, а з іншого — на дослідженні сутності нового радянського права. Обидві проблеми, безумовно, прямо стосувалися і здобутків конституційної юстиції. Через проблему євразійської держави М. Алексєєв ввів до лексики теорії конституційного контролю низку нових понять («ідеократія», «ідеократична державність», «гарантійна державність», «демотична державність», «ідея-правительниця», «правлячий відбір» тощо), завдяки яким намагався довести, що держава майбутнього, озброєна єдиною недоторканою ідеєю (ідея-правительниця), тобто ідеократична держава, прийде на зміну класовій державі, стане надкласовою, позакласовою, надійно захищатиме свою конституцію, перетвориться на найдемократичнішу державу, яка протистоятиме фашизму, нацизму, авторитаризму, тоталітаризму. А поняття «гарантійна держава» втілює практично всі засоби (політичні, адміністративні, ідеологічні, судові, квазісудові) гарантії від будь-яких порушень конституції.

Жорстку критику радянського типу права М. Алексєєв (разом з М. Тимашевим) зосередив не тільки в редактованому ними збірнику «Право Радянської Росії», а й у власній цікавій роботі (без місця і року видання) «Куди йти? До питання про нову Радянську конституцію». У ній учений розвінчав не тільки всю радянську державну систему, а й більшовицьку модель охорони пролетарської конституції. Він акцентував на неприпустимості заперечення цінності права, відсутності якихось сталих правових традицій, «карколомності правотворчості», різких відмінностей конституційних приписів і законів, законів і підзаконних нормативних актів, анархічних настроїв, зневаги до закону, правового нігілізму, доводив невідповідність радянських конституцій реальним фактам, норм законів — дійсним суспільним відносинам тощо. При цьому М. Алексєєв наголошував, що російська революція виявила повний «правовий дальтонізм», а радянський устрій не є конституційним взагалі, хоч і схожий, з одного боку, на абсолютну демократію, а з іншого — на абсолютну монархію. Вчений наводить ряд фактів свавільних змін до радянських конституцій декретами ЦВК, а не рішеннями з'їздів Рад. Він робить висновок, що конституції в СРСР фактично стоять нижче декретів, радянські закони мають зворотну силу, тому їх треба вважати не те що неконституційними, а просто нікчемними. Слово ж «конституція», на думку М. Алексєєва, досить міцно увійшло до обігу радянського

¹ Після припинення діяльності РЮФ М. Алексєєв викладав у 1930—1931 роках у Берліні, в 1931—1940 роках — у Страсбурзі, в 1940—1948 роках — у Белграді.

законодавства, але, на жаль, не в значенні обмеженого правління, а лише в значенні якоїсь «основи» всього державного життя.

Викладач історії права Російської імперії РЮФ, син засновника УАН Г. Вернадський (1887—1973) до «євразійської державності» М. Алексеєва цілком не приєднався, але підвів під неї історичний фундамент. Що ж стосується критики «червоного терору», зневаги до конституційних приписів у СРСР, то тут він повністю підтримував М. Алексеєва¹. Професор церковного права РЮФ С. Булгаков (1871—1944), займаючись активною релігійною діяльністю, висловлював сподівання, що врешті-решт влада в Радянській Росії стане «дійсним носієм права» і завоює моральний авторитет, але конституція тут збереже свою непохитність тільки у разі якщо вона буде спиратися не на пролетарську, а на селянську демократію. Син відомого одеського правознавця Й. Гессена і племінник видатного юриста з Миколаєва В. Гессена С.Й. Гессен (1887—1950) здійснивав спроби через соціологічний підхід до сутності права поєднати соціалістичний правовий ідеал з ліберальним індивідуалізмом і на цій основі створити концепцію «правового соціалізму»². Майбутнє «світило французької соціології» Г. Гурвіч (1894—1965), котрий емігрував до Праги з Катеринослава, викладав на РЮФ філософію та соціологію права і підготував у цей період низку оригінальних праць, які аргументовано можна вважати збагаченням світової і вітчизняної конституційної юстиції з позицій «ідеології соціального права». Найвидатнішою заслугою професора РЮФ О. Кізеветтера (1866—1933) перед вітчизняною доктриною конституційного контролю став збір матеріалів, літературне опрацювання і редагування найвідомішої з праць фундатора ідеї заснування новітнього спеціального конституційного суду для найвищої охорони конституції І. Петрункевича, яка вийшла тільки через 6 років після смерті автора³.

Звернемо увагу, що саме Прага, де й поховано автора цієї ідеї у світовій доктрині конституційної юстиції І. Петрункевича (1843—1928), перетворилася на центр зосередження української і російської діаспорної юридичної думки. Ще в жовтні 1921 року тут відбувся I з'їзд російських академічних груп, на якому провідну роль відігравали саме правознавці. З основною доповіддю «Суспільство, держава і господарство» виступив житомирянин, вихованець юридичного факультету Київського університету, професор О. Білімович (1878—1963) — автор робіт «Пафос господарювання» (1925 рік), «Наука про кон'юнктуру» (1931 рік), «Марксизм» (1936 рік), «Вступ до економічної науки» (1938 рік) тощо. У них учений глибоко досліджував проблеми не тільки економічного, а й конституційного устрою західних держав, орієнтуючись на «соціальний капіталізм», «економічну і правову демократію», які треба запроваджувати виключно еволюційним шляхом, закріпленням у стабільній і добре захищеній конституції. Пізніше О. Білімович очолював кафедру політичної економії Люблянського університету.

До кінця 20-х років у Празі працював вихованець юридичного факультету Новоросійського університету, один із соратників І. Петрункевича по роз-

¹ Недавній професор Таврійського університету збагатив вітчизняну доктрину конституційної юстиції оригінальною теорією рушійної сили російського державотворення — «боротьби лісу й степу», вимогами успадкувати й закріпити в конституціях традиції візантійського ладу, використовувати фактичні конституції федеративної Київської Русі як «вільного суспільства», де мирно співіснували, врівноважуючи один одного, монархічні, аристократичні і демократичні елементи.

² Див.: Гессен С.И. Проблема правового социализма. — Прага, 1924.

³ Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания // Под ред. проф. А.А. Кизеветтера // Архив русской революции, издаваемый И.В. Гессеном. — Т. XXI. — Берлин, 1934.

робці ідеї спеціального конституційного суду О. Изгоев (Арон Лянде, 1872—1935)¹. Дослідницьку роботу вчений концентрував навколо проблеми ролі і практичної участі політичних партій у галузі права і законності взагалі та забезпечення недоторканності конституції зокрема, рішуче виступаючи проти спроб «насилницьки тягнути людство, як цапів на канаті, до соціалізму»². О. Изгоев прямо зазначав, що, «відкинувши право в політиці, більшовики скасували його і у повсякденному житті, скасувавши суди і змінивши позитивний закон революційною свідомістю», в результаті чого «соціалізм у галузі права став поверненням до безправ'я»³. З 1923 року переїхав до Праги колишній міністр сповідань в уряді П. Скоропадського, доктор філософії В. Зіньківський (1881—1961), який очолив кафедру експериментальної і дитячої психології в Російському педагогічному інституті. Цей «російський українець» (власне визначення В. Зіньківського) зосереджувався на проблемах релігійного захисту конституцій, що очевидно з його праць досліджуваного періоду⁴. У період роботи в Празі чимало місця відвели проблемам охорони фактичних козацьких та інших українських конституцій українські і російські дослідники Є. Максимович (1896—1965), В. М'якотін (1867—1937), Д. Одинець (1882—?), О. Петров (1859—1932), С. Федоров (Федорів, Лантух) та інші⁵.

Додамо, що в Празі працювали Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, де викладачами були знамениті правознавці О. Ейхельман та С. Шелухін, Український інститут громадознавства (пізніше — Український соціологічний інститут), очолюваний М. Шаповалом, з відділом правознавства (голова С. Шелухін) у його структурі, Ліга української культури (голова С. Шелухін, члени П. Андрієвський, В. Біднов, Л. Білецький, Л. Бич, С. Гольдеман, О. Лотоцький, В. Старосольський, М. Славінський та інші українські правознавці), Український техніко-господарський інститут, зусиллями якого опубліковано в 30-х роках роботи І. Бича «Загальна наука права», В. Старосольського «Державне право», А. Яковліва «Цивільне право» тощо, Український історичний кабінет (керівники М. Обідний та А. Животько), Українське правниче товариство (голова Р. Лашенко, А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський), Союз українських журналістів і письменників на чужині (керівники С. Смаль-Стоцький та С. Сірополко), Український громадський комітет (керівники М. Шаповал та Н. Григоріїв), Українське об'єднання, Українська селянська спілка, Українська громада, Український республікансько-демократичний клуб, Український всепрофе-

¹ Див.: Изгоев А.С. Пять лет в Советской России. — Берлин, 1923; Изгоев А.С. К вопросу о природе кооперации. — Прага, 1924; Изгоев А.С. Общинное право. — Прага, 1925 та інші.

² Изгоев А.С. Наши политические партии. — Прага, 1917. — С. 43.

³ Из глубины веков. — М., 1991. — С. 372—376.

⁴ Зеньковский В.В. Психология детства. — Лейпциг, 1924; Зеньковский В.В. Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. — Париж, 1926; Зеньковский В.В. Свобода и соборность. — Прага, 1927; Зеньковский В.В. Проблема в свете христианской антропологии. — Париж, 1934.

⁵ Максимович Е.Ф. Александр I. — Прага, 1925; Максимович Е.Ф. Декабристы. — Прага, 1926; Максимович Е.Ф. Историческая наука в СССР и марксизм-ленинизм. — Прага, 1936; Мякотин В.А. Пушкин и декабристы. — Прага, 1923; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Малороссии в XVII—XVIII веках. — Прага, 1924—1926; Мякотин В.А. Переяславский договор 1654 года. — Прага, 1930; Мякотин В.А. История России в конце XVII и первой половине XVIII столетий. — София, 1938; Одинец Д.М. Княжное и земское право древней Руси. — Белград, 1929; Одинец Д.М. Возникновение русской государственности и идея русского единства. — Париж, 1939; Петров А.А. Отзвук реформации в русском Закарпатье XVI века. — Прага, 1921—1922; Вольное казачество. — Прага, 1928; Федоров С. Віче, рада, круг. Ч. I: Староруське віче. — Прага, 1930.

сійний робітничий союз, Товариство «Єдність» та чимало інших українських громадських об'єднань, на зборах і засіданнях яких вітчизняні правознавці мали можливість схвалення своїх ідей, у тому числі і концепцій охорони майбутніх фактичних і юридичних конституцій.

Подібні культурницькі, професійні та наукові осередки створювалися в багатьох країнах світу: Український науковий інститут у Варшаві, Український науковий інститут у Берліні, Український соціологічний інститут у Відні, Українські правничі товариства в багатьох містах і країнах, Українська могилянсько-мазепинська академія наук¹ та ще близько 60 таких громадських організацій у Франції, Німеччині, Швейцарії, Італії, Болгарії, Югославії, Румунії, Туреччині, Бельгії, Великобританії, Данії, Фінляндії, Люксембурзі, Прибалтиці, на Далекому Сході, в Єгипті, на Кубі, у США, Канаді, Південній Америці. Правознавці, як правило, брали активну участь у роботі таких громад і своєю працею збагачували карнавку як вітчизняної юридичної науки взагалі, так і доктрини конституційної юстиції зокрема.

Український науковий інститут у Берліні заснував у 1926 році головний творець тимчасових конституцій Української держави і системи їх охорони, німецький генерал В. Гренер (1867—1939) — «хрещений батько» гетьмана П. Скоропадського². Тут же в 1922 році відбувся I з'їзд російських юристів, а в лютому 1923 року відчинив двері Російський науковий інститут, де працювали чимало вихідців з України.

Одним з провідних діячів Українського наукового інституту в Берліні з 1926 по 1945 роки став П. Скоропадський (1873—1945), який користувався великим авторитетом у гітлерівців і відстоював стару концепцію бачення України у вигляді монархії, головними охоронцями конституції якої були б німці³. У цьому гетьман дещо розійшовся з колишнім своїм ідейним нахненником В. Липинським (1882—1931), котрий мріяв про суверенну Україну як таку, що впевнено, надійно і виключно власними силами боронить свою конституцію і свій державний лад. У 1926 році він нарешті завершив головний твір свого життя «Листи до братів-хліборобів»⁴, де розглядав державу як абсолютну цінність, конституція якої базується на конструктивно-співробітництві всіх класів за умови провідної ролі аристократії та підтримки останньої «хліборобським класом». Роль політичних партій, як і демократії, у процесі державотворення і в захисті конституції В. Липинський явно недооцінював, а ідеалом української національної держави вважав «закон честі і поваги», «приклад джентльменства», тобто монархію. Саме цьому підпорядковувалась діяльність заснованого В. Липинським (разом з В. Кучабським) у 1930 році Братства українських класократів-монархістів, створена ним теорія еліт в українській політиці, «європеїзації козащини» тощо.

Ціла низка творів «Українська дипломатія і держави Антанти у 1919» (1931 рік), «Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій

¹ Була створена за рішенням Ради міністрів УНР в екзилі у складі тільки одного відділення українознавства на чолі із С. Смалья-Стоцьким. З правознавців академіком став лише А. Яковлів. Академія працювала мляво і через кілька місяців фактично припинила існування.

² Очолювали Інститут Д. Дорошенко (до 1931 року), а згодом — І. Мірчук.

³ Див. доп.: Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення: невитребуваний потенціал / Під ред. О.М. Мироненка. — К., 1997; Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917—1920: теоретико-методологічний аспект. — К., 2002.

⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Київ—Філадельфія, 1995.

мирній конференції в 1919» (1931 рік), «Україна і Польща» (1933 рік), «Західна Україна у боротьбі з Польщею і більшовизмом» (1934 рік), «Значення ідей В'ячеслава Липинського» (1935 рік), «Симон Петлюра в світлі історії» (1936 рік), «Січові стрільці. Воєнно-історичний нарис» (1937 рік) та інші належать перу надзвичайно активного співробітника Українського наукового інституту в Берліні, вихованця юридичного факультету Львівського університету, дійсного члена НТШ В. Кучабського (1895—1945). Внесок вченого у доктрину конституційної юстиції полягає у викладеній ним концепції «позитивного мілітаризму», тобто спробі вибудувати систему охорони конституції майбутньої незалежної України на консервативних засадах монархічної державності¹.

Незаперечними, серед творців доктрини вітчизняної конституційної юстиції, є заслуги члена російської академічної групи в Берліні, корінного одесита, вихованця 20-ї одеської гімназії і юридичного факультету Новоросійського університету Й. Гессена (1866—1943). Один із соратників І. Петрункевича по групі «Союз визволення», безпосередньо причетний до формування останнім ідеї новітнього спеціального конституційного суду, він, перебуваючи у Німеччині, протягом 1921—1934 років видав фундаментальну працю «Архів російської революції» у 22-х томах, де були детально висвітлені аспекти еволюції російського та українського конституціоналізму і засобів охорони основних законів у буремні передреволюційні, революційні і пореволюційні роки². Тут зібрано і систематизовано спогади В. Набокова, К. Крамаржа, А. Гольденвейзера, Б. Нольде, С. Завадського, А. Изгоева, самого Й. Гессена, багатьох інших відомих правознавців і політичних діячів, а одна з книг спеціально присвячена запискам І. Петрункевича.

З точки зору проблематики, яка розглядається, Й. Гессен зробив свій внесок у концепцію конституційного контролю, дослідивши судову реформу 1864 року, охорону прав єврейського населення у Росії та в Україні, критику прихильників природного права, у тому числі О. Петражицького. Й. Гессен скептично сприймає бурхливий процес відродження *jus naturale* як абсолютних, але абстрактних начал розумної справедливості, доводить, що «природне право свого власного визначеного самостійного змісту не має і характеризується моментом заперечення діючого права», що суддям не можна створювати з *jus naturale* «якогось ідола». Найбільшу загрозу фетишизації природного права для проблеми, що розглядається, Й. Гессен вбачав у тому, що «природне право вдається до обхідних і вельми ризикованих шляхів, рекомендуючи вільне тлумачення закону, що фактично доводить аж до повного його викривлення» і «широко відкриває двері для суддівського суб'єктивізму і свавілля»³.

У Берліні Й. Гессен очолював ще й видавництво «Слово» та разом з батьком відомого російського письменника В. Набокова, міністром юстиції Кримського крайового уряду В.Д. Набоковим (1870—1922)⁴, редагував газету

¹ Кучабський В. Більшовизм і сучасне завдання українського заходу. — Львів, 1925; Кучабський В. Вага і завдання західно-української держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919 року // Дзвони. — 1932. — № 1; Кучабський В. Українська державна путь // Дзвони. — 1934. — № 4 та інші.

² Архив русской революции, издаваемый И.В. Гессеном. — В 22-х томах. — Берлин, 1921—1934. У 1991—1993 всі томи перевидані у Москві.

³ Гессен И.В. Искания общественного идеала. — Пг., 1918. — С. 26—32.

⁴ У свою чергу, В.Д. Набоков був сином відомого російського державного діяча, одного з творців судової реформи 1864 року, міністра юстиції Російської імперії 1878—1885 років Д.М. Набокова (1826—1904). Загинув від пострілу емігранта-чорносотенця під час публічної лекції П.М. Мітюкова.

«Руль». В еміграції В. Набоков написав роботу «Тимчасовий уряд» (видана вже після вбивства автора в 1924 році). У ній він відстоював свої правові позиції, які теж стали здобутком еволюції доктрини вітчизняної конституційної юстиції: внутрішньою моральною сутністю і рушійною силою права є мотив справедливості, суспільство треба трансформувати шляхом «від влади сили до влади права, необхідний суворий контроль за відповідністю законів конституції, починаючи від законопроектної діяльності, ретельної експертизи законопроектів ще на етапі розробки їх концепції тощо».

Волею долі опинився у Німеччині ще один правознавець українського походження з Кубанщини, професор кафедри енциклопедії та історії філософії права О. Яценко (1877—1934). Його внесок у розробку доктрини конституційної юстиції інакше як визначним назвати не можна. О. Яценко першим у Росії переклав і видав праці з цієї проблеми В. Орландо, А. Дюгі, В. Вільсона та інших західних мислителів. У Берліні він з 1922 року почав видавати критично-бібліографічний журнал «Русская книга» («Новая русская книга»), де продовжив раніше розпочату розробку оригінальної для конституціоналізму взагалі і конституційної юстиції зокрема теорії синтетичного права і держави¹. Відштовхуючись від постулатів свого вчителя В. Соловйова і, певною мірою, М. Бердяєва, М. Алексєєва та П. Струве, він дійшов висновку, що основою, стрижнем права і держави є ідеї гармонії та рівності, які протистоять і центровим, і центробіжним прагненням у державотворенні та штучній диференціації природного і позитивного праворозуміння. Звідси, конфлікти норм права із законами, а останніх — з приписами конституції мають розв'язуватись «свідомістю природних законів», почуттями справедливості, властивими кожній людині. Норма права, на думку О. Яценка, не здійснює загальної мети закону, оскільки загальний смисл права полягає, з одного боку, в його природності, а з другого — в належності для реального здійснення окремих юридичних норм. Немає «двох прав», «двох моралей», а тому дуалізм права природного і права позитивного є надуманим, штучним: природа права одна — це його логічна, раціональна сутність. У цьому аспекті О. Яценко ставить під сумнів також поділ влади: і в умовах начебто її жорсткого поділу, і в умовах «монолітної» її єдності є один реальний синтез влади, її сумісності, врівноваженості, як і реальний синтез природного і позитивного права, реальний синтез усіх частин держави. Звідси впливає чи не найдосконаліша у вітчизняному праві теорія федералізму, «колективістської свідомості». А Росія, на думку А. Яценка, об'єктивно могла б стати взірцем синтезу західної і східної цивілізацій, «євразійським центром» такого синтезу².

З-поміж інших «українських берлінців»-правознавців певний доробок у концептуальні основи конституційної юстиції вніс катеринославський есер О. Шрейдер (?—1930) — колишній заступник наркома юстиції в першому радянському уряді, який узагальнив діяльність нових московських судів ще в 1918 році у невеличкій роботі «Народний суд». В еміграції він ретельно проаналізував свою участь у комісії по складанню Конституції РСФРР 1918 року, позиції різних груп правознавців щодо її захисту³ і врешті-решт

¹ Див.: Яценко А.С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. — Юрьев, 1912.

² При цьому О. Яценко був переконаний, що росіяни, до яких він відносив і українців, і білорусів, складають абсолютну більшість населення Росії, а іногородці — незначну меншість.

³ Шрейдер А.А. Республика Советов. — Берлин—Милан, 1920; Шрейдер А.А. Пути Октябрьской революции. — Берлин, 1923; Шрейдер А.А. Очерки философии народничества. — Берлин, 1923.

покінчив життя самогубством. Відомий київський адвокат А. Гольденвейзер подався до Німеччини з посади викладача курсів для народних суддів у рідному місті і вже там виклав досить цінні спогади очевидця щодо проблем організації роботи радянських судів, їх українізації, функціонування юридичного відділу Київського губраднаргоспу, «конституційної контрольної» діяльності ВУЧК, побудови юридичної освіти, трагічної долі фахівців-правознавців, роботи київських юридичних товариств, «юридичних мобілізацій» тощо¹. Що ж стосується відомого українського державного діяча, правознавця і теоретика соціал-демократії М. Порша (1877—1944), то він з 1921 року, тобто від початку еміграційного життя у Берліні і до його кінця, ані політичної, ані творчої активності не виявляв².

Чимало українських і російських емігрантів, які займалися право- і державознавством, осіли в Парижі. Вже влітку 1920 року вони створили академічну групу і заснували одне з найзмістовніших зарубіжних видань «Современные записки». З 1924 року тут оселився власник родового маєтку Обухов, вихованець Київського кадетського корпусу, Києво-Печерської гімназії та юридичного факультету Київського університету М. Бердяєв (1874—1948). Він не мав наміру покидати Росію, але після двох арештів ВЧК (18 лютого 1920 року та 17 серпня 1922 року) за антирадянську діяльність був висланий за кордон, де відразу рішуче відмежувався від «білого руху», вважаючи, що повалити більшовиків і зруйнувати їх конституції насильством неможливо і недоцільно. У листопаді 1924 року М. Бердяєв відкрив у Парижі Релігійно-філософську академію (РФА) і почав читати лекції з релігійно-філософської тематики з наступною їх публікацією у журналі «Путь. Орган русской религиозной мысли» (всього з 1925 по 1940 роки вийшло друком 87 статей). Політико-правові погляди М. Бердяєв виклав і в окремих роботах³.

Внесок М. Бердяєва у вітчизняну доктрину конституційної юстиції, викладений у його численних працях, полягає у найдетальнішому аналізі ролі релігії і православ'я, у забезпеченні недоторканності основних законів від силового втручання. Недоліки конституції і об'єктивно необхідні зміни до неї можливі, за смислом вчення мислителя, тільки шляхом «тихого внутрішнього процесу релігійного покаяння і духовного відродження російського народу». Людина є рабом у буття, у Бога, у природи, у цивілізації, у самої себе, у історії, у права, у держави, і її звільнення можливе лише в царині духу. Після нападу нацистів на СРСР М. Бердяєв рішуче засудив фашизм і дійшов висновку, що тепер перетворюється на революціонера і «перестає

¹ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917—1921) // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т. 6. — С. 161—303.

² Якщо не брати до уваги його перекладу на українську мову (в 1923 році) відомої праці К. Маркса 1859 року «До критики політичної економії».

³ Бердяев Н.А. Константин Леонтьев. Очерк по истории русской религиозной мысли. — Париж, 1926; Бердяев Н.А. Философия свободного духа. — Париж, 1928; Бердяев Н.А. О назначении нового человека. Опыт парадоксальной этики. — Париж, 1931; Бердяев Н.А. Христианство и классовая борьба. — Париж, 1931; Бердяев Н.А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения. — Париж, 1934; Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. — Париж, 1934; Бердяев Н.А. Дух и реальность. Основы богочеловеческой духовности. — Париж, 1935; Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. — Париж, 1937; Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. — Париж, 1939; Бердяев Н.А. Самопознание. — Париж, 1940; Бердяев Н.А. Опыт эсхатологической метафизики. — Париж, 1941; Бердяев Н.А. Русская идея. — Париж, 1943; Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. — Париж, 1945; Бердяев Н.А. Истина и откровение. Прологемы к критике откровения. — Париж, 1947; Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря. — Париж, 1948.

бути людиною закону». У розмежуванні мислителем Істини «божого» і «кесаревого», Духу і світу чітко проглядається ієрархічна підпорядкованість писаного права природному, а закону конституції. М. Бердяєв вів боротьбу і проти комунізму, і проти капіталізму, але останній він вважав більшим злом, яке обов'язково зникне на «іманентних началах», тобто шляхом самозаперечення. Найбільш пов'язаний з грубими порушеннями конституції тоталітаризм М. Бердяєв визначав як «невірно спрямовану релігійну потребу», проти якої неможливо боротися «скептично формальною свободою», а долати її треба «звільняючою істиною».

Ще один корінний киянин і випускник юридичного факультету Університету святого Володимира М. Бернацький (1876—1945) з 1920 року став професором Російського відділення юридичного факультету Паризького університету, де читав лекції з фінансового права, доводячи безперспективність «інтегрального комунізму» (так він називав НЕП) і радянських п'ятирічок, які суперечать загальнолюдським конституційним принципам. З 1929 року перебрався до Франції і вже назавжди залишився там згадуваний раніше юрист-соціолог Г. Гурвіч¹, який у буремні революційні роки працював на юридичному факультеті Катеринославського університету. Вчений відійшов від правознавчих досліджень і увійшов в історію як «центральна постать французької соціології» середини ХХ століття. Восени 1920 року виїхали з Києва до Парижа активний прихильник гетьмана П. Скоропадського, відомий фахівець у галузі міжнародного приватного права О. Піленко (1873—1956), спеціалісти з міжнародного права О. Горовцев (1878—1933), О. Гальперіна-Гінзбург (1886—1922), а ще раніше — експерт з питань публічного права М. Вишняк (1883—1976). Останній став професором Російського юридичного факультету при Паризькому інституті слов'янознавства, де читав цікавий курс «Російські основні закони і політичні ідеї першої чверті ХІХ століття», вів семінар з російського державного права, був редактором згаданих вище «Современных записок», а також опублікував кілька змістовних робіт, які прямо чи опосередковано торкалися проблеми охорони конституції².

У паризьких «Современных записках» постійно з'являлися змістовні публікації з досліджуваної проблематики відомих українських і російських правознавців: рідного брата чернігівського губернатора М. Маклакова В. Маклакова (1869—1957)³, який вважав основні закони 1906 року «конституційним взірцем» для правової держави і написав у еміграційний період свого життя ряд праць на обґрунтування такої позиції⁴; одного з найталановитіших учнів П. Новгородцева Б. Вишеславцева (1877—1954), котрий читав на РФА ще й курс лекцій «Добро і зло у християнському вченні (особистість, суспільство, держава)», аналізуючи діалектику «закону добро-

¹ Досить цікавою, з огляду на досліджувану проблематику, є сформульована ним аксіома: «Юридична формула соціалізму тотожна юридичній формулі демократії». Це відповідало його концепції суверенітету соціального права. Істинна ж формула правової держави, за Г. Гурвічем — «рішуча перевага соціального права над індивідуальним, що виявляється вже всередині публічного права». (Див.: Антологія мирової правової думки. — Т. V. — С. 21).

² Вишняк М.В. Большевизм и демократия. — Париж, 1919; Вишняк М.В. Черный год. Публицистические очерки. — Париж, 1922; Вишняк М.В. Право меньшинств. — Париж, 1926; Вишняк М.В. Два пути (февраль и октябрь). — Париж, 1931; Вишняк М.В. Всероссийское учредительное собрание. — Париж, 1932.

³ З 1924 року очолив у Парижі Емігрантський комітет.

⁴ Маклаков В.А. Власть и общественность на защите старой России. В трех томах. — Париж, 1936; Маклаков В.А. Первая Государственная дума. — Париж, 1939; Маклаков В.А. Вторая Государственная дума. — Париж, 1942.

го» і «закону злого», глибинні причини «спокуси переступити основний закон»¹, що, звичайно, мало змістове значення для доктрини конституційної юстиції; колишнього голови київського осередку «Союзу визволення», у надрах якого визрів проект спеціального конституційного суду, В. Водовозова (1864—1933), котрий продовжував аналізувати роль Установчих зборів в охороні конституції, але все більше звертався до проблем міжнародного права²; академіка РАН і АН СРСР (з 1925 року) П. Виноградова (1854—1925), який після Жовтневої революції прийняв англійське громадянство, а в 1921 році виступив у паризьких «Современных записках» з роботою «Перспективи історичного правознавства». Не відмовляючись від раніше висловлених тверджень про право суддів виправляти закони, що суперечать конституції і «вічному природному праву, головним тлумачем якого є церква», своїми рішеннями у казуальному порядку, П. Виноградов наголошував уже на розумінні права як прояву доцільності в суспільному житті і спрямував правознавців на необхідність дослідження і орієнтації саме на такі «життєві доцільності».

Досить плідно працював у Парижі в період, що розглядається, правознавець з Херсонщини, вихованець юридичного факультету Новоросійського університету І. Борщак (1892—1959). Його внесок в історію доктрини вітчизняної конституційної юстиції полягає в численних працях, у яких детально висвітлювалися особливості творення і захисту козацьких конституцій: «Козаки Б. Хмельницького» (1922 рік), «Ідея соборності України у Європі в минулому: по невиданих документах і стародавніх працях» (1923 рік), «Пилип Орлик. Вивід прав України» (1924 рік), «Гетьман Пилип Орлик і Франція» (1924 рік), «Вольтер і Україна» (1926 рік), «Україна в Парижі» (1926—1927 роки), «Шведчина і французька дипломатія» (1927 рік), «Український мир у Брест-Литовському» (1929 рік), «Мазепа — людина і історичний діяч» (1931 рік), «Григор Орлик — великий мазепівець» (1932 рік), «Наполеон і Україна» (1937 рік), «Україна на мирній конференції» (1938 рік), «Карпатська Україна в міжнародній грі» (1938 рік), «Історична легенда України. Історія Русів» (1944 рік) та інші. Цікаві розвідки про особливості і систему оборони конституцій І. Мазепи, П. Орлика, А. Войнаровського, інших козацьких провідників І. Борщак вміщував у редактованому ним у 1926—1929 роках тижневику «Українські вісті».

У столиці Франції в міжвоєнний період знайшли притулок і чимало правознавців — політичних та ідейних провідників УНР. Внесок їх у загальну доктрину вітчизняної конституційної юстиції був різним як за змістом, так і за формою. Поставлений радянською владою «поза законом», В. Винниченко (1880—1951) і за кордоном не зміг знайти спільної мови з жодним із колишніх лідерів УНР, відійшов від активного політичного життя, займався здебільшого літературною творчістю. Але це не завадило йому ще в 1926 році заперімити, що «з більшовицького червоного яйця на очах виуплюється фашизм», творити утопічну «філософію щастя» під назвою «конкордизм», тобто безконфліктний гармонійний лад — «сонцеїзм» через моральне вдосконалення людини, її повернення до природи тощо. Тільки за такими правилами — «сходінками до щастя» (а всього їх було сформульовано 13), на думку В. Винниченка, можна вибудувати істинно правову державу з недоторканною конституцією. Але прихильників «конкордизму» виявилось мало.

¹ Див.: *Вышеславцев Б.П.* Этика преображенного Эроса. — Париж, 1931.

² *Водовозов В.В.* Учредительное собрание. — Пг., 1917; *Водовозов В.В.* Версальский мир и Лига Наций. — Париж, 1922.

У Парижі закінчив життєвий шлях ще один з провідників УНР — безпосередній організатор і натхненник її останніх конституцій, приречених у 1920 році на загибель через їх нежиттєздатність без підтримки народом. Йдеться про С. Петлюру (1879—1926)¹. Під час перебування в еміграції він зосереджував зусилля навколо питань дипломатичного характеру, тобто прагнув зберегти хоча б частину конституційних актів УНР, домогтися визнання її уряду в екзилі та його фінансування з боку Франції, Бельгії, Чехословаччини, мріяв про об'єднання української еміграції певного «єдиного державного центру», про поділ СРСР на суверенні держави і боровся з «гадючою працею» проти УНР колишніх його однодумців з Директорії.

Дуже важливі для доктрини конституційної юстиції ідеї справедливості продовжував розвивати вже у Латвії (в 1922—1944 роках) один з найвідоміших не тільки в Україні фахівців з цивільного і римського права, професор В. Синайський (1876—1949). Покинувши Київ, де він був одним з організаторів Юридичного інституту та керівників Комісії для вивчення звичаєвого права, вчений викладав римське право у Ризі. Він розглядав справедливість як «відповідність права потребам життя» і саме в цьому вбачав стабільність і могутність «права юристів» у Римі, яке ніколи не було законом. На думку В. Синайського, саме під впливом ідеї справедливості старе римське «суворе право» (*jus strictum*) відмежувалося від права справедливого (*jus aequum*), що виступало у вигляді природного права як «ідея цивільної, народної справедливості», справедливості, втіленої у відносинах членів однієї й тієї ж самої громади².

З-поміж тих українських правознавців, хто в 20—30-х роках відразу подався за океан (США, Канада, Аргентина тощо), можна назвати організатора Української видавничої спілки, Комітету українців Канади адвоката і суддю з Галичини Я. Арсенича (1887—1953), натхненника Союзу гетьманців-державників Т. Дацківа (1888—1956), державного секретаря внутрішніх справ ЗУНР Л. Цегельського (1875—1979), послідовного провідника ідей української незалежності з «позицій єврейського народу» А. Марголіна (1877—1956) та інших. Певний внесок у доктрину вітчизняної конституційної юстиції зробив колишній посол ЗУНР у США Л. Мишуга (1887—1955), створивши англomовну «Енциклопедію українознавства» та опублікувавши досить цікаві роботи «Які нині суди на Україні» (1919 рік), «Державна адміністрація на Україні» (1921 рік), «Україна і американська демократія» (1939 рік) тощо. Одним з організаторів гетьманського руху у США і Канаді розкрив себе колишній переконаний демократ-республіканець, радник Є. Петрушевича, вихованець юридичного факультету Віденського університету О. Назарук (1883—1940)³.

¹ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. 1—2. — Нью-Йорк, 1956; Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 1—3. — К., 1999; Збірник пам'яті Симона Петлюри. — К., 1997.

² У лекціях за кордоном В. Синайський користувався висновками, які зробив раніше, ще під час роботи в Київському університеті (з 1911 року). Нових робіт він написав на чужині небагато. Див.: Синайський В.И. Псково-Печерский монастырь. — Рига, 1929.

³ Див.: Назарук О. Спомини про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності / За велич нації. — Львів, 1938. Зусиллями представників української діаспори опубліковано чимало й інших робіт, які прямо чи опосередковано збагачували ідеї українського конституціоналізму взагалі чи доктрини конституційної юстиції зокрема. Див.: Наш Г. Соціалізм, хамство та правовий лад. — Прага, 1923; «Реальна» чи визвольна політика? Розмови на часі. — Торонто, 1933; Ніцкевич М. До основних питань націоналізму. — Прага, 1936; Оршан Я. Розвиток української політичної думки за 10 літ. — Лондон, 1938; Оршан Я. Де стоїмо? — Париж, 1938; Николишин С. Націоналізм у літературі на східних українських землях. — Прага, 1938; Подгороцький М. «Демократизм» Сталіна та його Комінтерну. — Саскатун, 1939; Шульгин Ол. Державність чи гайдамачина? — Прага, 1931; Шульгин Ол. Без

А на рідних землях емігрантів на межі 30—40-х років сталися історичні зміни. 27 жовтня 1939 року щойно обрані Народні збори Західної України ухвалили Декларацію про встановлення Радянської влади в Західній Україні та Декларацію про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР¹. 1 листопада 1939 року Верховна Рада СРСР, а 15 листопада того ж року Верховна Рада УРСР прийняли відповідні закони, і 4 грудня 1939 року на території Східної Галичини з'явилися Волинська, Дрогобицька, Львівська, Ровенська, Станіславська і Тернопільська області у складі Української РСР². У серпні 1940 року невід'ємною частиною УРСР на підставі відповідних законів стала північна частина Буковини і Хотницький, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії³.

Це означало, що Східна Галичина, Північна Буковина, Південна Бессарабія виокремлювалися зі сфери дії польської та румунської систем конституційної юстиції і ставали складовою моделі радянського конституційного контролю, яка склалася на початок 40-х років. Закарпаття, окуповане хортистською Угорщиною, поки що залишалося за межами материнської землі і переживало жорстокий терористичний режим, який тримався аж до жовтня 1944 року.

(Далі буде)

території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — Париж, 1934; Нація в поході. — Берлін, 1939; *Ткачук Д.* Український націоналізм. — Прага, 1940; *Щербаківський В.* Формація української нації. — Прага, 1941 та інші.

¹ Див.: Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів та матеріалів. — К., 1979. — С. 504—506; Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939—1949): Збірник документів і матеріалів. — К., 1949. — С. 44—45.

² Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. — С. 71—72, 85—86.

³ Див.: Там само. — С. 112, 117—119. Водночас м. Тираспіль, Григоріопольський, Дубоссарський, Каменський, Рибницький, Слободзейський і Тираспільський райони приєднувалися до новоствореної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, тобто вилучалися з території УРСР.

МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ АКТИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру: і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея проголошує цю

Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у ставленні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, по

літичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядною або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному поряд-

ку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неpolitичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право

включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.
2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.
2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.
3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.
2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.
3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування її самої та її сім'ї і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.
4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року прийняла і проголосила Загальну декларацію прав людини.

(Док.ООН/PES/217 А)

До уваги шановних авторів!

«Вісник Конституційного Суду України» є офіційним виданням Конституційного Суду України, яке постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 року включено до переліку видань, публікації в яких зараховуються як наукові роботи у разі захисту дисертації.

З огляду на це редакція має на меті залучати нових талановитих авторів, у тому числі й молодих. Для цього запроваджуємо нову рубрику «Трибуна молодого вченого».

У журналі висвітлюється діяльність Конституційного Суду України; статті публікуються під рубриками: «Теорія і практика конституційної юрисдикції», «Юридична наука», «Юридична практика», «Міжнародні правові акти з прав людини», «Витяги з рішень Європейського Суду з прав людини» (що стосуються України), «З історії вітчизняної конституційної юстиції», «Дискусії та обговорення».

Нагадуємо, що обсяг статей та інших матеріалів для публікації — не більше 15 сторінок машинописного тексту через півтора інтервала. Шрифт — Peterburg, розмір шрифту: 14. Нумерація виносков — посторінкова.

До статей просимо додавати рекомендацію кафедри (відділу) наукового або навчального закладу, довідку про автора із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові, вченого ступеня, вченого звання, місця роботи і посади, контактних телефонів. Примірник рукопису повинен бути підписаний автором.

Разом з рукописом до редакції подається його електронна копія, записана у вигляді окремого електронного документа на стандартній дискеті.

Редакція залишає за собою право редагувати рукопис, скорочувати його, змінювати назву статті. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Подані матеріали редакція не повертає.

При передруку публікацій іншими виданнями посилання на «Вісник Конституційного Суду України» обов'язкове.

Запрошуємо до співпраці!

Матеріали для публікації надсилайте за адресою:

01033, м. Київ-33, вул. Жилинська, 14, Конституційний Суд України, редакційна колегія «Вісника Конституційного Суду України». Тел. 238-11-54.

Над випуском працювали:

**Катерина Пігнаста
Олена Пазенко
Любов Лавриненко
Луїза Ляшко
Святослав Каравасв
Вікторія Зарецька
Михайло Черненко**

Здано до складання 01.06.2006. Підписано до друку 11.08.2006.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 5,0. Умовн. друк. арк. 6,1. Наклад 1300 прим.
Віддруковано у ЗАТ «Віпол», ДК № 15. 03151, Київ — 151, вул. Волинська, 60.
Зам. № .